

Ruimte en Milieu
Ministerie van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

WadMag

Waddenfonds Magazine

*Miljoenen
voor waddenprojecten
2^e tender*

Loek Hermans aan het woord

**Internationaal belang
van Nederlandse kwelders**

Waddenacademie
presenteert **kennisagenda**

De Gouden Driehoek van Texel

“wat ons dierbaar is,

*“Het Waddenfonds
subsidieert projecten die de
unieke positie van de wadden
behouden en versterken.”*

Voorwoord:

moet goed beschermd worden.”

De Waddenzee is voor mij en met mij miljoenen Nederlanders erg dierbaar. Het is een uniek natuurgebied in West-Europa. Denk aan de machtige duinen, de getijdenstroming en het wad, de uitgestrekte stranden, de polders, de broedplaatsen van trekvogels, de zonnebadende zeehonden op de zandplaten, de kleine dorpskernen en de waddenhaventjes.

En wat ons dierbaar is, moet goed beschermd worden. Alle overheden, bewoners, beheerders en anderen hebben de complexe maar ook prachtige en uitdagende taak om de Waddenzee als natuurgebied te behouden en te beschermen.

Om aan deze taak een extra impuls te geven is het Waddenfonds opgericht. Uit dit Waddenfonds kunnen projecten worden gefinancierd die bijdragen aan de doelen van het Waddenfonds. Zoals het vergroten en versterken van de natuur- en landschapswaarden, een duurzame economische ontwikkeling in het waddengebied en een substantiële overgang naar een duurzame energiehuishouding in het waddengebied en de direct aangrenzende gebieden.

Dat zijn ambitieuze doelstellingen waaraan ieder zijn steentje zal moeten bijdragen. Een middel om dat doel te bereiken is

cofinanciering. Projectvoorstellen worden daarom getoetst op de mate waarin andere partijen bereid zijn een bijdrage te leveren.

Voor u ligt de eerste versie van ‘WadMag’. In dit nieuwe magazine vindt u een overzicht van alle projecten die een subsidie uit het Waddenfonds hebben ontvangen. Van de herinrichting van de Keizerspoeldijk, Termunterzijl tot het ecologisch herstel van Pieterbuurstermaar en de verkweldering van Bildtpölen; stuk voor stuk parels van projecten die de unieke positie van de wadden behouden en versterken. Kortom, al deze projecten dragen bij aan het realiseren van een of meerdere doelen van het Waddenfonds.

Ik hoop dat dit magazine u veel inspiratie biedt voor de volgende inschrijvingsronde van het Waddenfonds. Ik daag u uit om met projectvoorstellen te komen die bijdragen aan het behoud en het versterken van het unieke natuurgebied dat de Waddenzee is. De Waddenzee, die u en mij zo dierbaar is!

Jacqueline Cramer
Minister van Ruimte en Milieu

04 Voorzitter Loek Hermans van de adviescommissie van het Waddenfonds:

“Eilanden moeten zorgen voor samenhang”

24 “Leefbaarheid, natuur en plattelandseconomie gaan hier hand in hand. Beter nog, ze versterken elkaar.”

De Elfstedentocht op de schaats volbrengen is maar weinigen gegeven

07

De 2^e tender

30

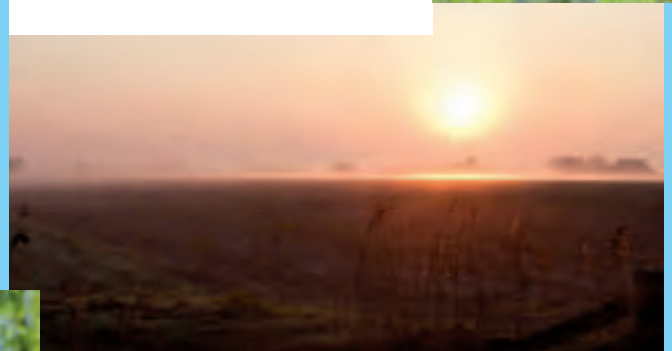
Waddenwandelen:

“Wat is er mooier dan wandelen in de voetsporen van het verleden”

13 Partijen strijden samen voor behoud planten- en dierenwereld in Groningse kwelders. Onderzoek naar biodiversiteit van Friese kwelders. Verkweldering Bildtpôlen.

Nederlandse kwelders zijn van een zeer grote internationale betekenis

22

Waddenacademie presenteert kennisagenda

33 Maritiem & Juttersmuseum
Herstel nevenforten

De Gouden Driehoek van Texel

38 Vlieland op weg naar duurzaamheid:

“Iedereen op het eiland is betrokken en werkt mee”

40 Hallumer Ryt vispassage en zoet/zoutgradiënt:

“Dankzij de bijdrage van het Waddenfonds is dit project van de grond gekomen”

44 Landmerken
Een landschap voor de sterkste toeristen:

Acht prachtige ensembles en hun herstel

Inhoud

- 01 Voorwoord**
Jacqueline Cramer
- 04 Interview**
Loek Hermans
- 07 De 2^e tender**
- 13 Nederlandse kwelders**
Kwelderherstel Groningen
Biodiversiteit van Friese kwelders
Verkweldering Bildtpôlen
- 22 Waddenacademie**
- 24 Noordelijke Elfstedenvaarroute**
- 28 Waddendier vertelt**
Europese zeehond
- 30 Waddenwandelen**
- 33 De Gouden Driehoek van Texel**
Maritiem & Juttersmuseum
Herstel nevenforten
- 37 Interview op het wad**
Waddengids Nico Derks
- 38 Vlieland op weg naar duurzaamheid**
- 40 Hallumer Ryt**
- 43 Waddenzeeschool**
- 44 Landmerken**
- 48 Zes projecten uit de 1^e tender**

Voorzitter Loek Hermans van
de adviescommissie van het
Waddenfonds:

***“Eilanden
moeten
zorgen voor
samenhang”***

“Als inwoner van Friesland heb ik veel binding met dit gebied.”

Als voorzitter van de adviescommissie van het Waddenfonds heeft Loek Hermans een drukke tijd achter de rug. Zojuist is de tweede tenderronde afgerond. Uit de 63 inzendingen die de commissie kreeg voorgelegd, moest de commissie de meest geschikte inzendingen selecteren. De commissie heeft immers de taak om te beoordelen welke projecten het meest bijdragen aan de doelstellingen van het Waddenfonds.

Hermans: “We vinden het belangrijk dat alle vier de doelen aan bod komen.” De vier doelen zijn versterking van natuur en landschap, verhoging van de veiligheid, verbetering van de economie en verbetering van energie- en kennishuishouding. Over de inzendingen voor de tweede tender zegt Hermans: “Er zitten unieke projecten tussen zoals het plan voor de ‘biogasinstallatie Schiermonnikoog’ waarin alle veehouders op het eiland samenwerken met onder andere de horeca en Natuurmonumenten. Samenwerking en samenhang op de Waddeneilanden vind ik een groot goed.”

Het Waddenfonds biedt extra investeringen in projecten in en rond de Waddenzee op ecologisch en economisch gebied. Het fonds heeft een bedrag van 800 miljoen beschikbaar. Dit bedrag zal binnen een periode van 20 jaar worden besteed. Dienst Landelijk Gebied van het Ministerie LNV is de uitvoeringsorganisatie van het Waddenfonds die de ontvankelijkheidsbeoordeling van de ingediende projecten doet. De Adviescommissie Waddenfonds

adviseert de Minister van VROM vervolgens over de prioriteitsvolgorde van de ontvankelijke projecten. De Regiocommissie Waddenfonds geeft een draagvlakbeoordeling over het advies van de commissie Hermans. De Minister van VROM neemt ten slotte een besluit over de toe te kennen subsidies. De eerste tender in 2007 was opengesteld voor lagere overheden, niet-gouvernementele organisaties en particulieren. Voor de tweede tender in 2008 is de subsidie-regeling voor het Waddenfonds verruimd voor ondernemers in de landbouw- en visserijsector.

Fundament

Hermans neemt met veel plezier het voorzitterschap van de adviescommissie voor zijn rekening. “Als inwoner van Friesland heb ik al veel binding met dit gebied. Verder heb ik als lid van de commissie Meijer aan het fundament van het Waddenfonds gestaan. Het voorzitterschap is dus een prachtige taak voor mij.” De commissie Meijer, bestaande uit voorzitter Wim Meijer, Tineke Lodders en Loek Hermans, werd in 2003

ingesteld met als taak te adviseren over beleidsbeslissingen op het gebied van natuur, visserij en gaswinning in de Waddenzee. Vanwege de belangen en de tegenstellingen op deze terreinen, was behoefte aan een onafhankelijke verkenning van de mogelijkheden voor een integraal Waddenzeebeleid. In 2004 bracht de commissie Meijer het advies uit om een investeringsplan op te stellen voor de wadden. Dit investeringsplan moest gericht zijn op vergroting en natuurontwikkeling van de Waddenzee, en economische verduurzaming van het wadden-gebied, met een omvang in de orde van grootte van 750 à 800 miljoen euro. Het Waddenfonds is uit dit advies voortgekomen.

“Voor zaken die ik belangrijk vind, vind ik altijd tijd.”

Kruisbestuiving

De adviescommissie Waddenfonds bestaat uit deskundigen op het gebied van energie, technologie, economie en ecologie. Hermans: “Eerst beoordelen twee deskundigen een project. Vervolgens bespreken we de projecten

“Ik zou nog meer mogelijkheden willen zien om het economisch klimaat en de ecologie op de wadden te verbeteren.”

gezamenlijk. Als voorzitter is het mijn taak om alle beoordelingen en meningen bij elkaar te brengen.” Hermans kan hierbij putten uit zijn ervaring met bestuurlijke aansturing, zijn kennis van de gevoeligheden in het Noorden en zijn kennis van de Haagse politiek. “Er is sprake van kruisbestuiving.” Op de vraag hoe hij er in slaagt om naast zijn andere functies zoveel tijd aan het Waddenfonds te besteden, antwoordt hij: “Voor zaken die ik belangrijk vind, vind ik altijd tijd. Drukke mensen slagen er vaak in om veel te doen. Bovendien krijg ik uitstekende ondersteuning van het secretariaat. Soms denk ik: ik kan er nog wel iets bij hebben.”

Onderzoek

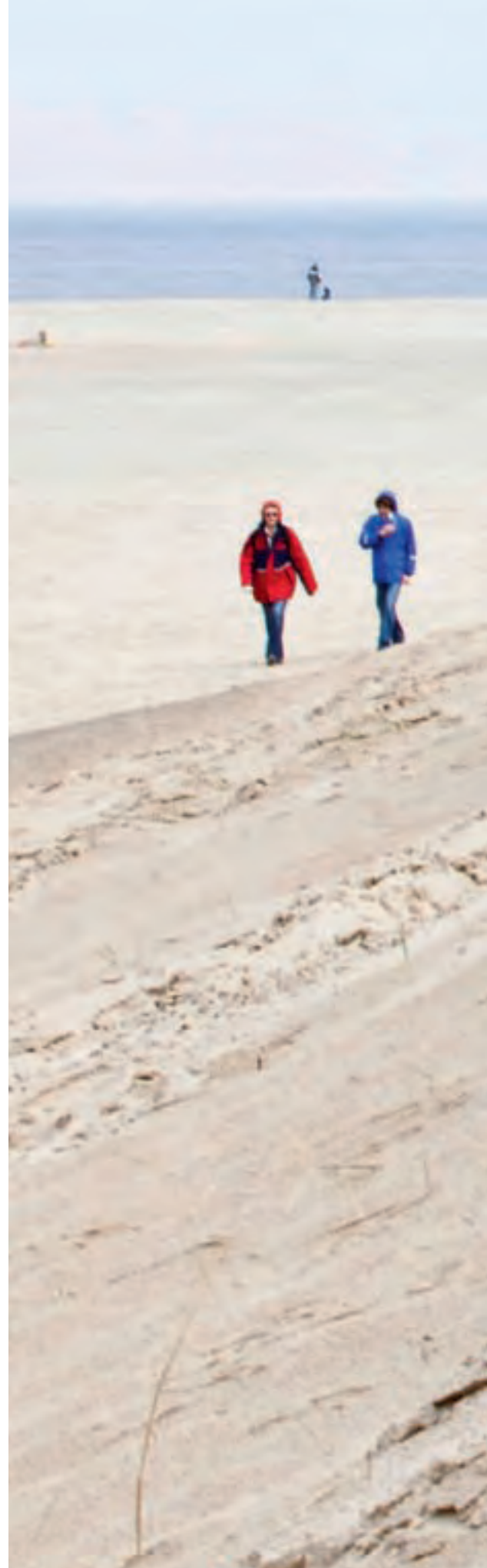
Wat Hermans opvalt in de tweede tender is dat inzendingen van de bezoekerscentra ontbreken. “Zij zijn samen aan de slag met een masterplan. Dat vind ik een uitstekende

ontwikkeling. Mijn boodschap aan de eilanden is: zoek de samenhang.” Verder ontbreken in de gehonoreerde projecten kleine initiatieven gericht op energiebesparing. “Van het alleen maar installeren van LEDverlichting wordt de commissie niet warm. Uiteraard is het goed, maar we willen beter.” Verder geeft het Waddenfonds deze keer veel subsidie aan onderzoek. “Er gaat zo’n tien miljoen euro naar onderzoek naar ontwikkeling, herstel en beheer van mosselbanken. Ook krijgt de Waddenacademie vijf miljoen euro subsidie. “Het gaat hier om lange termijn investeringen om lacunes in kennis te dichten. Hierbij geldt wel dat de Waddenacademie straks ook zelf moet gaan verdienen.” Tot slot: is Hermans tevreden over de inzendingen? “Ja, maar ik zou graag nog meer mogelijkheden willen zien om het economisch klimaat en de ecologie op de Wadden te verbeteren.”

Over Loek Hermans

Hermans was van 1977 tot september 1990 lid van de Tweede Kamer, van september 1988 tot september 1990 als vicefractievoorzitter. Daarna werd hij burgemeester van Zwolle. Van 1994 tot 1998 was hij commissaris van de Koningin van Friesland. In 1998 werd hij minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap in het Kabinet-Kok II (1998 - 2002). Per 1 juli 2003 is Hermans voorzitter van MKB-Nederland.

Bij de Eerste Kamerverkiezingen 2007 is Hermans gekozen als lid van de Eerste Kamer. Ook is hij voorzitter van het bestuur van de Stichting Katholieke Universiteit (SKU) in Nijmegen en voorzitter van de Raad van Toezicht van ontwikkelingsorganisatie CARE Nederland.

De 2^e tender

De tweede aanvraagronde is afgerond. Uit 63 inzendingen zijn de meest geschikte inzendingen geselecteerd: de projecten die het meest bijdragen aan de doelstellingen van het Waddenfonds. De vier doelen van het Waddenfonds zijn versterking van natuur en landschap, verhoging van de veiligheid, verbetering van de economie en verbetering van energie- en kennishuishouding. Op de volgende pagina's vindt u een overzicht van de grootste kanshebbers. Dit jaar wordt een relatief groot bedrag besteed aan onderzoek. Meer inzicht in het waddensysteem, levert immers de mogelijkheid om op termijn betere beslissingen en maatregelen te nemen.

Nollen Landschap Noord-Holland

Wat: Het Nollenlandschap van Den Helder
Wie: Stichting Landschap Noord-Holland
Subsidiebedrag: 820.301 euro

Stichting Landschap Noord-Holland (LNH) heeft een project opgezet voor het Nollenlandschap, een natuurgebied vlakbij Den Helder. Een Nol is een oude benaming voor een opgewaaide zandheuvel of klein stuifduintje. De meeste Nollen zijn afgegraven in de loop der tijd. Het noordelijk deel van dit landschap heeft vooral een kunstzinnige uitstraling, waarbij landschap, natuur en kunst als één landschappelijke eenheid is beschouwd. Het zuidelijke deel van het Landschap wordt vanuit ecologische principes ingericht en beheerd als cultuurhistorisch natuurgebied. Het LNH richt met dit project het zuidelijk deel (18 hectare) van het gebied in, zodat samen met het noordelijke deel een aaneengesloten groengebied van 32 hectare zal ontstaan. Het ontwerp van het zuidelijke deel zal worden vormgegeven door de natuur- en cultuurhistorische waarden van het oude strandvlakte- en kopjesduingebied in de kop van Noord-Holland in ere te herstellen. Met de aanleg van een wandelpad van 1,5 km door het gebied wordt het terrein opengesteld voor recreanten en toeristen en komt er een verbinding tussen het noordelijke en zuidelijke deel.

Verduurzaming garnalenvisserij

Wat: Verduurzaming garnalenvisserij
Wie: Stichting Verduurzaming Garnalenvisserij
Subsidiebedrag: 433.099 euro

Via drie deelprojecten wil de stichting, in samenwerking met de Waddenvereniging en Stichting de Noordzee, een bijdrage leveren aan de verduurzaming van de garnalenvisserij. Het uiteindelijke doel is het verkrijgen van een duurzaamheidskeurmerk. De deelprojecten zijn een onderzoek naar de vangstverspreiding, het ontwikkelen van een pulskor om bodemberoering en bijvangst te verminderen en het vergroten van de overlevingskans van de bijvangst.

Waddensleutels

Wat: Waddensleutels
Wie: Vereniging Natuurmonumenten
Subsidiebedrag: 3.115.665 euro

Dit project van Natuurmonumenten, RUG en Staatsbosbeheer beoogt het herstel van mosselbanken in het inter-getijdengebied, en het inzichtelijk maken van kansrijke plekken voor natuurherstel in de hele Waddenzee. Vanuit een experimentele opzet wordt getracht mosselbanken te herstellen om niet alleen directe natuurwaarden te vergroten, maar ook meer inzicht te verkrijgen in de sleutelfactoren die bepalen hoe mosselbanken zich weer duurzaam kunnen handhaven.

Herstel van cultuurhistorische landschapselementen op Texel

Wat: Versterking van het unieke Texelse landschap

Wie: De Lieuw Vereniging voor agrarisch natuur en landschapsbeheer Texel

Subsidiebedrag: 1.910.610 euro

Agrarische natuurvereniging de Lieuw gaat 30 km tuunwal en 10 schapenboeten in historische staat herstellen.

(Her)bouw van drie historische objecten in Zoutkamp

Wat: Herbouw historische maritieme elementen Zoutkamp

Wie: Stichting Historische Visserij Zoutkamp

Subsidiebedrag: 551.500 euro

Zoutkamp is een vissersplaatsje in Noord-Groningen. Het gaat om de bouw van een vissershuisje, de herbouw van het reddingshuisje van Engelsmanplaat en een replica van een kalkoven. Het reddingshuisje krijgt een overnachtingsfunctie (hotelkamer) en het vissershuisje de functie van vakantiehuisje voor bijvoorbeeld gezinnen. In het project zullen 12 langdurig werkzoekenden kunnen participeren.

Energieneutrale woningen, pilot voor de wadden

Wat: Energieneutraal wonen op Texel?! Pilot voor de waddeneilanden

Wie: De heer B.C. Scholten

Subsidiebedrag: 383.812 euro

Zeven particuliere huizenbezitters en een woningcorporatie gaan samen 24 energieneutrale woningen bouwen (nul-energie woningen). Dit in het kader van de ambitie van de waddeneilanden om in de toekomst zelfvoorzienend te zijn op het gebied van energie en water.

Proeftuin HRe-ketels op Ameland

Wat: Demonstratieproject HRe-ketel Ameland

Wie: ENECO Installatiebedrijven B.V.

Subsidiebedrag: 200.000 euro

ENECO Installatie B.V. gaat 100 HRe-ketels op Ameland plaatsen en monitoren. Het is een proeftuin en een voorbeeldproject voor de toepassing en ontwikkeling van dit type ketel op de waddeneilanden, maar ook daarbuiten.

Natuurontwikkeling Utopia

Wat: Natuurontwikkeling Utopia
Wie: Vereniging Natuurmonumenten
Subsidiebedrag: 706.956 euro

Vereniging Natuurmonumenten gaat het gebied Utopia van 28 ha, gelegen langs de waddendijk op Texel, inrichten als natuurgebied. Brak water en de unieke ligging maken dat het gebied veel kansen biedt voor nieuwe hoogwaardige natuur. Het gebied wordt mede ingericht als hoogwatervluchtplaats en als broed- en foerageergebied voor wadvogels.

Bouw biogasinstallatie

Wat: Groen gas op Schiermonnikoog
Wie: De heer J.C. Hagen
Subsidiebedrag: 1.200.000 euro

Zes veehouders op Schiermonnikoog gaan samen een biogasinstallatie bouwen, waardoor de op het eiland geproduceerde mest- en reststoffen vergist kunnen worden. Naast de mest worden ook het snoeiafval van Natuurmonumenten, het biologische afval van de restaurants op Schiermonnikoog en glycerine gebruikt voor de biogasinstallatie. Het geproduceerde biogas wordt omgezet naar aardgaskwaliteit en geïnjecteerd in het aardgasnetwerk, waardoor het overgrote deel van het gasverbruik op het eiland door groen gas kan worden vervangen.

Waddenacademie

Wat: Waddenacademie
Wie: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
Subsidiebedrag: 5.000.000 euro

De Waddenacademie ontwikkelt zich als een onafhankelijke faciliterende kennisorganisatie met 3 doelen. 1 - identificeren van domeinoverstijgende kennisleemtes; 2 - bevorderen van samenhangende onderzoeksprogrammering; 3 - bevorderen informatievoorziening en kennisuitwisseling.

Herstel en ontsluiting van de leefgebieden voor diadrome vissen in het stroomgebied van de Westerwoldse Aa

Wat: Tussen Wad en Westerwoldse Aa
Wie: Waterschap Hunze en Aa's
Subsidiebedrag: 5.258.278 euro

De Westerwoldse Aa is een laaglandbeek die vrij afwatert op de Waddenzee. Het waterschap wil de leefgebieden voor diadrome vissen ontsluiten door het aanleggen van vispassages, natuurvriendelijke oevers, paaiplaatsen en dit monitoren. De maatregelen worden gecombineerd met landschapsherstel, recreatie en toerisme en sluiten aan bij de bestaande herstelwerkzaamheden in het stroomgebied.

Proef met kleine windmolens Texel - fase 1

Wat: **25 DonQi Urban Windmills Texel - fase 1**

Wie: **Gemeente Texel**

Subsidiebedrag: **90.900 euro**

De gemeente Texel gaat een proef doen met kleine windmolens in de bebouwde omgeving (Urban Windmills). De molentjes worden direct op het bestaande elektriciteitsnet aangesloten en zullen een gemeentewerf, scholen en een zwembad voorzien van elektriciteit. Als dit project succesvol verloopt, zullen er meer windmolentjes geplaatst worden op Texel om te werken aan duurzame energie-opwekking.

Twee deelprojecten duurzame energie op Terschelling

Wat: **Duurzaam Terschelling**

Wie: **Gemeente Terschelling**

Subsidiebedrag: **217.707 euro**

De waddeneilanden hebben de ambitie om in de toekomst zelfvoorzienend te zijn op het gebied van energie en water. De gemeente laat een haalbaarheidsonderzoek doen naar de realisatie van geothermische energievoorziening op Terschelling. Bovendien krijgen de publieksruimtes van het natuurcentrum op Terschelling LEDverlichting.

Energiebesparing in zorgcentrum De Stilen

Wat: **Duurzaam zorgcentrum De Stilen Terschelling**

Wie: **Zorggroep Noorderbreedte**

Subsidiebedrag: **229.703 euro**

Zorggroep Noorderbreedte wil een extra investering doen in de nieuwbouw van het zorgcentrum De Stilen op Terschelling om de CO₂ uitstoot te beperken en het centrum zo energieneutraal mogelijk te maken. Het doel van de extra investeringen is om de energieprestatiecoëfficiënt (EPC) terug te brengen naar 0,78. Dit ligt onder de norm van 1,0 die voor dit gebouw is berekend. Om dit te bereiken moeten hogere isolatiewaarden gerealiseerd worden, wordt gebruik gemaakt van driedubbel glas, CO₂-gestuurde ventilatie, zonnecollectoren en LED-verlichting.

Mosselwad

Wat: **Mosselwad**

Wie: **EUCC**

Subsidiebedrag: **5.380.814 euro**

Dit project betreft een samenwerking tussen EUCC, IMARES, NIOO-CEME, Universiteit Utrecht, SOVON Vogelonderzoek Nederland, NIOZ Doel is de bevordering van litorale en sublitorale mosselbanken en het wegnemen van onduidelijkheden in het proces van vestiging en overleving. Dit willen de initiatiefnemers bereiken door het vergroten van de capaciteit van beleid en beheersinstanties, het bijdragen aan het herstel van mosselbanken en het maken van een handboek voor de ontwikkeling en het beheer van mosselbanken.

Kwelderherstel Balgzand

Wat: **Kwelderherstel project Balgzand**

Wie: **Stichting Landschap Noord-Holland**

Subsidiebedrag: **2.182.037 euro**

Het doel van dit project is om 6,5 hectare schorren (kwelders) in het Balgzand te herstellen door het aanleggen van rijshoutdammen en het opspuiten van klei. Het Balgzand ligt tussen Den Helder en het Amstelmeer in Noord-Holland.

**Nederlandse
kwelders zijn
van een zeer grote
internationale betekenis**

Wat: Kwelderherstel Groningen

Wie: Het Groninger Landschap

Subsidiebedrag: 9.342.000 euro

Kwelderherstel Groningen:

Partijen strijden samen voor behoud planten- en dierenwereld op *kwelders*

Onder de naam Kwelderherstelprogramma Groningen werken Stichting Het Groninger Landschap, de Vereniging Oevereigenaren & Gebruikers en Natuurmonumenten aan de verbetering van de biodiversiteit van de Groningse kwelders. Projectleider Jan van Weperen van de Grontmij spreekt over een unieke samenwerking. “Natuurbeschermers en agrarische partijen zitten samen aan tafel en maken zich sterk voor hetzelfde doel: zorgen voor herstel van de natuurwaarde van de kwelders door intensievere beweiding, en waar nodig herinrichting, gericht op een meer natuurlijk kweldersysteem.” Van Weperen is heel tevreden over de voortgang. “De hoofdlijnen van het beheer- en inrichtingplan zijn al goed in beeld gebracht.”

“De hoofdlijnen van het
beheer- en inrichtingplan
zijn al goed in beeld gebracht.”

Wat nu kwelders zijn waren vroeger landaanwinningswerken. Sinds de tweede helft van de 19e eeuw legden boeren buitendijks greppels aan. In combinatie met de rijshouten dammen leidde dat tot een aanslibbing waardoor de kwelders aangroeiden en hoger kwamen te liggen. Zodra het nieuwe land daarvoor geschikt was, werd het gebied ingedijkt. Op deze wijze is een groot deel van Noord-Groningen en het Oldambt (het gebied rond de huidige Dollard) ontstaan.

De boeren konden dit doen omdat ze gebruik maakten van het ‘recht van opstrekking’. Dit hield in dat ze het eigendomsrecht kregen zodra was vastgesteld dat het aangeslibde land ‘begaanbaar en beweidbaar’ was.

Nieuwe indijkingen van delen van de Waddenzee zijn al decennia niet meer aan de orde. De kwelders worden in stand gehouden doordat het Rijk het stelsel van rijshoutdammen in stand houdt. Van oudsher hielden de boeren schapen en koeien op de kwelders. Er was sprake van een redelijk intensief gebruik. Door schaalvergroting en specialisatie in de landbouw is deze vorm van veehouderij op de akkerbouwbedrijven in Noord-Groningen vrijwel verdwenen. Er werd minder intensief of soms zelfs helemaal niet meer beweid, waardoor de kwelders veruugden. Dit had tot gevolg dat de diversiteit van flora en fauna terugliep. Het Kwelderherstelprogramma Groningen richt zich op het verhogen van deze biodiversiteit op de kwelders langs de noordkust van Groningen en rond de Dollard. In totaal gaat het om circa 1.740 ha kwelders.

Bijzondere vogels

Van Weperen vertelt dat de kwelders een sterk gespecialiseerde planten- en dierenwereld herbergen. “Op de kwelders leven heel veel verschillende soorten insecten, spinnen en slakkensoorten. Ook vormen kwelders belangrijke broedgebieden voor kustbroedvogels, weidevogels en andere steltlopers. In de winter zijn er bovendien watervogels, zoals de smient, diverse ganzen en kleine zwanen. Kluut, tureluur en rotgans zijn zelfs in hoge mate afhankelijk van de Nederlandse kwelders.” De Nederlandse kwelders zijn hiermee van zeer grote internationale betekenis. Ze maken ook onderdeel uit van het Natura2000 programma; een samenhangend netwerk van beschermde natuurgebieden. “Door de veruuging van de kwelders dreigen deze bijzondere vogels nu verloren te gaan. De meeste natuur moet je actief beheren om de hoge natuurwaarde te behouden. En door begrazing en beweiding willen we hiervoor zorgen”, aldus Van Weperen.

Vergoedingen

Om de veruuging van de kwelders te bestrijden en te komen tot een beheerplan, is de medewerking van in principe alle eigenaren nodig. Van Weperen: “Als zij de kwelders als natuurgebied onderhouden, kunnen zij hiervoor een beheervergoeding van het Rijk of Provincie ontvangen. Het niveau van deze beheervergoeding is in het huidige systeem erg laag en in ieder geval onvoldoende om op vrijwillige basis medewerking

te krijgen voor het toekomstig beheer. Bovendien is het voorgekomen dat sommigen een deel van de vergoeding later weer terug moesten betalen omdat de overheid het delimitatiecontract niet als een vorm van eigendom en volledige zeggenschap beoordeelde.” Het enthousiasme en vertrouwen in de huidige vergoedingenregeling is dan ook niet zo groot. “Belangrijk voor het slagen van dit project is dan ook dat we komen tot een nieuwe vergoedingenregeling voor het beheer. De provincies werken momenteel aan een nieuw systeem. We streven er naar om binnen dit systeem een beheervergoeding mogelijk te maken die recht doet aan de kosten van het gewenste beheer.”

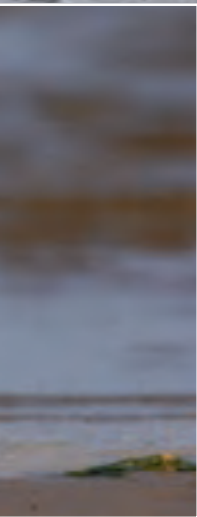
Samen aan tafel

Voor het beheer is veel geld nodig. Voor het uitvoeren van het kwelderherstelprogramma hebben de initiatiefnemers subsidie gekregen van het Waddenfonds. “Er is bijvoorbeeld veel geld nodig om een intensievere begrazing mogelijk te maken. Zo hebben de koeien en schapen die de kwelders gaan begrazen vluchtplaatsen nodig waar ze bij plotseling hoog water naar toe kunnen. Dit betekent dat we de toegangsdammen zullen moeten ophogen. Bovendien moeten we overgangen op de dijk maken, zodat de koeien en schapen over de dijk heen kunnen in geval van hoog water.” Over de invulling van het beheer zijn de verschillende partijen het in hoofdlijnen eens. “Laatst heb ik een bijeenkomst georganiseerd waar boeren en ecologen samen aan tafel zaten. Opmerkelijk is dat ze niet zoveel van mening

verschillen. Natuurlijk willen ecologen zoveel mogelijk gebied ‘nat’ houden voor de natuur en de boeren willen juist graag voldoende drooglegging realiseren. Maar, partijen weten elkaar toch te vinden. Zelf vonden ze het heel goed dat ze met elkaar hebben gesproken.”

Afronden en afrekenen

In de loop van 2009 moet duidelijk zijn welke kaders er gelden en hoe de vergoedingenregeling eruit komt te zien. Dan kan Van Weperen van start met de volgende stap: de keukentafelgesprekken met de individuele boeren. “Vervolgens zullen we in 2010 uitwerken hoe het beheer gecoördineerd moet worden. In 2011 kunnen we dan van start met de uitvoering van de inrichtingsmaatregelen. In 2012 moet het vervolgens klaar zijn. Dan kunnen we afronden en afrekenen.”

*Kluut, tureluur
en rotgans zijn in
hoge mate afhankelijk
van de Nederlandse kwelders*

Wat: **Biodiversiteit & natuurbeheer van vasteland kwelders**

Wie: **It Fryske Gea**

Subsidiebedrag: **1.438.020 euro**

Onderzoek naar biodiversiteit van Friese *kwelders*

It Fryske Gea is met hulp van het Waddenfonds een uniek onderzoeksproject gestart in Fryslân Bûtendyks. Het onderzoek, dat een initiatief is van de Rijksuniversiteit Groningen, gaat na wat het effect van begrazing in de kwelders is. Projectleider Henk de Vries van It Fryske Gea verklaart: “Om het optimale mozaïek in de begroeiing van de kwelders terug te brengen, is het belangrijk om te weten wat het effect van begrazing is op vegetatie, insecten en de vogels.”

It Fryske Gea is de provinciale vereniging voor natuurbescherming in Friesland. Zij heeft als doel bescherming, behoud en ontwikkeling van natuur en landschap in Friesland. De vereniging beheert momenteel meer dan vijftig verschillende natuurgebieden - met een totale oppervlakte van 20.000 hectare - verspreid over de hele provincie.

Noard-Fryslân Bûtendyks is een prachtig gebied van zomerpolders, kwelders en kwelderwerken. It Fryske Gea wil hier zomerpolders omvormen tot kwelders. Dit is van internationaal belang omdat het areaal vastelandskwelders in het hele Europese waddegebied schaars is geworden. De natuur krijgt een nieuwe kans, de randen van de Waddenzee worden hersteld. In het Noarderleech is op een oppervlakte van 135 hectare al een proefproject gestart. Uiteindelijk is het de bedoeling een aaneengesloten natuurlijk kwelderlandschap te laten ontstaan, van Zwarte Haan in Het Bildt tot aan de pier van Holwerd.

Effect van begrazing

Het onderzoeksproject levert kennis op over effecten van natuurbeheer. De Vries: "Het onderzoek duurt vijf jaar. Daarna kunnen we aanbevelingen doen over het voor de biodiversiteit optimale beheer van de kwelders. Gezien de ambitie om het aantal hectares kwelder uit te breiden, is dit van groot belang." Het onderzoeksteam is al gevormd. "Voor het project zijn inmiddels een vegetatiespecialist, een insectenspecialist en een

vogelspecialist aangetrokken. Ook hebben we 150 hectare kwelderland gevonden dat geschikt is voor dit onderzoek. Dit land hebben we verdeeld in vijf verschillende proefvakken die op een verschillende manier worden beheerd. Het effect kunnen we dan met elkaar vergelijken."

Nulmeting

Verschillen in biodiversiteit ontstaan vooral door verschil in begrazing. "In elk proefvak zetten we verschillende aantallen koeien en paarden neer.

We zijn nu eerst bezig met een nulmeting. Volgend seizoen kunnen de koeien en paarden gaan grazen." Aan een onderzoek blijkt soms aardig wat praktisch werk vast te zitten: "We hebben afspraken met pachters moeten maken over het laten grazen van hun koeien en paarden in de proefvakken. Alles is echter op tijd gelukt en we zijn volgens planning van start gegaan", aldus De Vries.

"Volgend seizoen kunnen de koeien en paarden gaan grazen."

Wat: **Verkweldering Bildtpôlen**

Wie: **It Fryske Gea**

Subsidiebedrag: **538.920 euro**

Verkweldering Bildtpôlen

It Fryske Gea heeft namens de samenwerkende natuurorganisaties een project ingediend voor de herinrichting c.q. verkweldering van de zomerpolder (buitendijks) bij Bildtpôlen én de ontwikkeling van een beheerplan voor de instandhouding en verbetering van de vegetatie ter plaatse. Door dit project wordt de natuurlijke dynamiek van de Waddenzee deels hersteld en ontstaat een kwelder met de daar van nature thuishorende planten- en diersoorten. Daarmee levert het een forse bijdrage aan de verhoging van de natuurwaarden van een groot deel van het kwelderareaal.

Stand van zaken

De verkweldering van de betreffende zomerpolder zit in het vergunningentraject. Naar verwachting starten de terreinwerkzaamheden medio juni 2009.

Wat: **Waddenacademie**

Wie: **Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen**

Subsidiebedrag: **900.000 euro**

Waddenacademie presenteert kennisagenda

Op 30 mei 2009 biedt de Waddenacademie tijdens de Waddentoogdag haar integrale kennisagenda aan de voor het waddegebied verantwoordelijke bewindslieden aan: de ministers Cramer (VROM), Verburg (LNV) en staatssecretaris Huizinga (Verkeer en Waterstaat). Vanaf december vorig jaar, toen de Waddenacademie een symposium organiseerde voor alle betrokken partijen, heeft de Waddenacademie aan deze agenda gewerkt. “De kennisagenda zal een belangrijke rol gaan spelen als het gaat om een sluitende onderzoeksanpak voor het waddegebied”, verklaart prof. dr. Pavel Kabat, voorzitter van de Waddenacademie.

De Waddenacademie is er op gericht om de doelstelling ‘het ontwikkelen van een duurzame kennishuishouding van het waddegebied’ van het Waddenfonds te realiseren. De Waddenacademie doet dit vanuit een wetenschappelijke invalshoek. Kabat: “De Waddenacademie moet zich ontwikkelen tot kenniscentrum van de waddenregio, waarbij het vooral gaat om het samenspel tussen onderzoeksgebieden.” Het werkerrein van de Waddenacademie is daarom breed: van ecologisch, geologisch en klimatologisch onderzoek tot en met cultuurhistorisch en sociaal-cultureel onderzoek.” De academie speelt een agenderende, programmerende en informerende rol bij het onderzoek in de waddenregio. De Waddenacademie wordt gefinancierd door het Waddenfonds en door de provincie Friesland.

Integrale aanpak

Volgens voorzitter Kabat is er veel disciplineaire kennis over de waddenregio, maar is deze kennis

gedeeltelijk versnipperd en verkokerd. “De kennisagenda is gebaseerd op een serie uitgebreide rapporten waarin we hebben weergegeven welke kennis aanwezig is en waar grote lacunes zijn. Om het wadde systeem op korte, middellange en lange termijn te kunnen begrijpen, hebben we een integrale aanpak nodig.”

De Waddenacademie heeft niet alleen gekeken welke wetenschappelijke kennis nodig is, maar ook op welke beleidsvragen antwoord nodig is. Deze beleidsvragen komen bijvoorbeeld voort vanuit de planologische kernbeslissing (PKB) waarin de rijksoverheid globaal aangeeft wat er met de ruimte in Nederland moet gebeuren. Dit geldt ook voor beleidsvragen vanuit natuurherstelplannen en het Regionaal College waddegebied.

Hiaten

De kennisagenda wijst uit dat er veel kennishiaten zijn, Kabat: “Er zijn vooral kennishiaten als het gaat

om het begrijpen van de waddenregio als een regionaal systeem en hoe dit systeem in de toekomst gaat reageren op natuurherstelmaatregelen, toenemend menselijk medegebruik, klimaatverandering en stijging van de zeespiegel. In de waddenregio zitten veel verbanden tussen natuurlijke en door de mens geïntroduceerde processen, en tussen verschillende fysieke en bestuurskundige schalen zoals lokaal, regionaal, rijksniveau en internationaal niveau. Geen enkele ingreep staat los van het geheel. Als wij bijvoorbeeld in de toekomst zandsuppleties gaan opvoeren om het gevaar van verdrinking te keren, moeten we onderzoeken welke invloed deze suppletie zal hebben op de marine biota en op de zeebodems, op de kwaliteit en dichtheid van het zeewater, op de doorval van licht door de zeewaterlagen, en hiermee samenhangende biologische processen in het voedselweb van grote delen van de Waddenzee. Zo kan bijvoorbeeld het grootschalige herstel van zeegrasvelden, zoals het natuurherstelplan beoogt, later veel last krijgen van de suppletie activiteiten.”

Zo signaleert de Waddenacademie een noodzaak tot een nieuwe manier van het monitoren van het wadde systeem, waarbij ruimtelijke samenhang en continuïteit voor lange tijd (decennia) centraal staan. “Elementen van een dergelijk monitoringsysteem zijn onder meer de daling van bodem, stijging van de zeespiegel, verzoeting van de Waddenzee en klimaatverandering. Het gaat hierbij overigens niet alleen om de natuur, maar ook om thema’s als werkgelegenheid, ruimtelijke ordening en culturele identiteit.” Op basis van gegevens uit monitoring kunnen vervolgens prognoses en scenario’s voor het waddegebied worden ontwikkeld. De kennisagenda is niet alleen de basis voor

“De waddenacademie moet zich ontwikkelen tot kenniscentrum van de waddenregio.”

onderzoeksprogrammering. “De belangrijkste winst is dat we met de kennisagenda een breed gedragen kader hebben vastgelegd. De kennisagenda vormt een van de toetsstenen voor de komende tenders van het Waddenfonds. We hopen dat de meeste projecten direct of indirect gaan bijdragen aan de invulling van deze kennisagenda”, aldus Kabat.

Proof of the pudding

Nu de behoefte helder is, zal de Waddenacademie op geselecteerde terreinen onderzoek stimuleren. Voor het uitvoeren van de onderzoeksprogramma's is samenwerking met departementen, kennisinstellingen, consultancy en lokale partijen nodig. Kabat vergelijkt de rol van de Waddenacademie ook wel met de rol van de Deltacommissie. De Deltacommissie moest een integraal advies geven hoe Nederland zich kan beschermen tegen klimaatverandering. “Dit vergt een brede aanpak en samenwerking met vele partijen. Dit geldt ook voor de Waddenacademie. Onze rol zal zijn om partijen te stimuleren en inhoudelijk te verleiden om mee te doen aan door ons voorgestelde onderzoeksprogrammering. We hebben de afgelopen zes maanden al veel interactie gepleegd met vele partijen. Dit vanuit kennis en beleid. Meer dan 200 van de belangrijkste spelers vanuit de kennisinstellingen, beleidsmakers en NGO's hebben aan het ontstaan van onze kennisagenda bijgedragen. The proof of the pudding is nu dat partijen bereid zijn middelen vrij te maken om samen te werken aan de integrale onderzoeksprogramma's.” Behalve partijen stimuleren en samenbrengen houdt de Waddenacademie zich bezig met het initiëren en in stand houden van specifieke expertteams en expertgroepen rond de sleutel- kennisthema's van de waddenregio. “Wij denken dat we het

Nederlandse kennisveld van haver tot gort kennen, en prijzen ons gelukkig met grote bereidheid van velen om aan een duurzame kennishuishouding over de wadden bij te dragen”, aldus Kabat. “Ook zal de Waddenacademie de onderzoeksprojecten inhoudelijk en procesmatig begeleiden.”

Symposium

De eerste stap die de Waddenacademie na het aanbieden van de kennisagenda neemt, is de organisatie van een symposium op 1 en 2 juli in Leeuwarden. “Tijdens dit symposium bespreken we de integrale kennisagenda en de mogelijke consequenties voor de toekomstige onderzoeksprogrammering met vertegenwoordigers van onderzoeksinstellingen, departementen, bedrijven en natuur- en beheerorganisaties.” Speciale aandacht zal worden besteed aan de mogelijke implicaties van de integrale kennisagenda voor toekomstige aanvragen bij het Waddenfonds.

Meer informatie over de Waddenacademie is te vinden op waddenacademie.waddenzee.nl

Wat: **Noordelijke Elfstedenvaarroute**

Wie: **Gemeente Leeuwarderadeel**

Subsidiebedrag: **11.073.836 euro**

De Elfstedentocht op de schaats volbrengen is maar weinigen gegeven. Daarvoor vriest het simpelweg niet vaak en vaak niet hard genoeg in Nederland. Maar als het aan Elfstedengemeente Leeuwarderadeel en haar mede initiatiefnemers ligt kunt u het noordelijk deel van de Elfstedentocht over enkele jaren wel per plezierboot of ander drijvend vaartuig afleggen. En dan blijft u gelijk een dag of drie hangen in dit prachtige gebied, waar aandacht voor leefbaarheid, natuur en plattelandseconomie ofwel people, planet en profit sámen het geweldige eindresultaat bepalen volgens procesmanager Greetje de Heer van de firma Weusthuis en partners.

A large, blue mosaic wall made of small, square tiles. The wall has a large, dark, rectangular opening on the left side. The wall is set against a clear blue sky. In the foreground, there is a dense, green, leafy bush or tree. The text is overlaid on the lower half of the image.

*De Elfstedentocht
op de schaats
volbrengen is maar
weiniggen gegeven*

“Natuurplus is op het gebied van natuurmaatregelen echt de parel!”

Foto: © Mark Schuurman

De Elfstedenroute is op zichzelf een heel sterk en internationaal bekend Fries merk,” vertelt Greetje de Heer. “Het schaatsen gaat voorop, maar wordt op de voet gevolgd door wandelen, fietsen en kanovaren. Wij willen daar graag de pleziervaart aan toevoegen om ook deze watertoeristen naar dit prachtige landelijke gebied te trekken. En dan vooral de groep die wat langer wil blijven hangen, later terugkomt en zo met zijn levendigheid en bestedingsdrang de leefbaarheid voor de lokale bevolking verbetert. De Noordelijke Elfstedenvaartroute biedt een uitgelezen kans om een relatief onbekend deel van het Friese waddengebied te leren kennen. Naast het bevaarbaar maken van de 33 kilometer lange vaarweg voor plezierboten van maximaal 2,5 meter hoog willen we onze doelen bereiken met een natuurplusproject en een apart programma om het toeristische gebiedsproduct te verbeteren.”

Samenwerkende partijen vormden basis ontwerp

Om de leefbaarheid-, de natuur- en economische doelen goed op elkaar aan te laten sluiten, of beter nog: elkaar te laten versterken, zijn de zes initiatiefnemende Elfstedengemeenten, de provincie Friesland en Wetterskip Fryslân in een vroeg stadium met de diverse partijen uit het gebied het gesprek aangegaan: “Onder de noemer ‘Regio in actie’ hebben we in 2006 een klankbordgroep opgericht met daarin onder andere vertegenwoordigers van ondernemersverenigingen, dorpsbelangen, Staatsbosbeheer, It Fryske Gea, een visclub met een achterban van meer dan 700 leden, de LTO Noord, de vereniging van rondvaartboten, de Marrekrite (recreatieschap aanlegvoorzieningen), de Hiswa, de Recron en cultuurhistorische

“Leefbaarheid, natuur en plattelandseconomie gaan hier hand in hand. Beter nog, ze versterken elkaar.”

organisaties. De klankbordgroep heeft veel invloed gehad op het programma van eisen van het infrastructurele deel van het project. En nog mooier, uit de samenwerking is een boek ontstaan met 230 projectideeën die inspelen op de kansen die de nieuwe vaarroute biedt in deze regio. Die kunnen we natuurlijk nooit allemaal uitvoeren, maar ze vormen wel een goede basis voor het Regio in Actie –programma.”

Visinlaten, vis en vogels

Greetje de Heer vervolgt: “De natuurvriendelijke oevers, de oeverbescherming, de schutplekken, de visinlaten bij de sluizen, de lengte van de sluizen (zodat ze geschikt zijn om ook rondvaartboten door te laten), de faunapassages, de wilduittreedplaatsen, maar ook de bouw van nieuwe aanlegsteigers zijn allemaal mede dankzij de inbreng van onze klankbordgroepleden in het ontwerp gekomen.” En met instemming van de initiatiefnemers, natuurlijk. Want de visinlaten bijvoorbeeld moeten zorgen voor de gewenste zoet/zoutwater vismigratie: “Het idee is om het hele gebied van Noord-Friesland via visinlaten met het wad te verbinden om zo de vismigratie te bevorderen. Door ook in het binnenland dergelijke visinlaten te voorzien anticiperen we op deze wens en kan de vis verder het Friese land binnen dringen. Dat is fijn voor de vissen, maar ook voor vogels als de lepelaar, die hier in het vroege voorjaar komen foerageren.”

Foto: © Frans Scheepens

“Op twee bruggen na zijn alle vijftien bruggen op de vaarroute aangepast of vernieuwd.”

Natuurplus is de parel van het project

Nu is het zo dat bij combiprojecten altijd de kans aanwezig is dat de natuur als gevolg van bezuinigingen gaandeweg het onderspit delft. “Dat kan hier niet gebeuren,” aldus Greetje de Heer. “Het natuurplus gedeelte hebben we bewust aangemerkt als deelproject. De 1,6 miljoen die we daarvoor hebben begroot als taakstellend budget moeten we ook aan Natuurplus besteden. Deze Natuurplusmaatregelen komen naast de natuurmaatregelen aan de vaarweg en infrastructuur. Daar leggen we visinlaten en ecoduikers aan, baggeren we sloten en vaarten die op de route aansluiten een meter of 100 extra uit

zodat het er aantrekkelijk wordt voor de vis om er te paaien en schuilen, worden natuurvriendelijke oevers aangelegd... noem maar op. Met het geld voor Natuurplus gaan we drie bestaande natuurgebieden uitbreiden en aan elkaar koppelen, gaan we in een ander natuurgebied de uitwisseling tussen het water in de boezem en de polder verbeteren en in een derde gebied worden in bestaande sloten en opvaarten brede natuurvriendelijke oevers (10 meter) aangelegd. Natuurplus is wat mij betreft op het gebied van natuurmaatregelen echt de parel!”

Het zal nog heel wat tijd kosten

Waarna de enthousiaste procesmanager besluit: “Op twee bruggen na zijn alle vijftien bruggen op de vaarroute aangepast of vernieuwd. Voor de twee sluizen ligt het definitieve ontwerp

klaar, net als de bestekken. We verwachten dat we eind juni aan het Europese aanbestedingstraject kunnen beginnen, wat betekent dat een aannemer op zijn vroegst medio augustus dit jaar kan starten met de benodigde werkzaamheden. Van de vaarweg zelf ligt het definitieve ontwerp klaar. Omdat we deze willen verbreden en er natuurvriendelijke oevers willen aanleggen moeten we van zo’n 60 grondeigenaren grond aankopen. Dit zit in de opstartfase. Voor het Natuurplusplan ligt een globaal ontwerp klaar, want ook daarvoor moeten we grond aankopen. De grondeigenaren zijn in kaart gebracht en we gaan nu kijken of het ons lukt om die gronden in ons bezit te krijgen. Verder gaan we over de inrichting met Staatsbosbeheer om de tafel. We zijn dus al een eind op weg, al zal het nog heel wat tijd kosten voordat we werkelijk klaar zijn met dit omvangrijke project.” Voor sommige klankbordleden duurt het wachten te lang, zij anticiperen nu al op wat komen gaat: “Bij een haventje in Aldtsjerk komen deze zomer op initiatief van dorpsbelang zes nieuwe passantenplaatsen, zodat de watertoerist het dorp in kan. Prachtig dat ‘de regio’ dit eigen initiatief toont om het duurzame toerisme te bevorderen!”

Waddendier vertelt:

**“Als ik kan blijven zonnen,
hebben uw kleinkinderen
daar ook wat aan.”**

**“Ik praat graag,
maar slaap nog liever.
Heerlijk die zon.”**

“Kijk, ik ben natuurlijk maar een gewoon zoogdier, al heet ik officieel ‘Europese zeehond’, of, nog mooier: ‘Phoca vitulina vitulina’. Maar als u het mij vraagt, is het een goed ding dat ‘ze’ daar op ‘t land het belang van lange termijn investeringen in het waddengebied inzien. Kunnen mijn kinderen en hun kleinkinderen net als ik blijven zonnen op de zandbanken in de Waddenzee. Hebben u en uw kleinkinderen ook wat aan, mijnheer...”

Ik zie ze wel kijken, al die toeristen op die grote veerschepen van en naar de waddeneilanden. Ze hopen een glimp van me op te vangen. Vinden ze mooi, mijn grijsbruine vacht met die typische zwarte vlekken. Prima. Ondertussen draai ik me nog een keer lekker om en doe mijn ogen dicht.

Met ’n kijkertje zoeken

“Soms waaien de gesprekken van de veerboten op de golven van de wind mijn kant op. Dan hoor ik de mensen zeggen dat ze me niet vaak genoeg zien. Ik denk dan: ze mogen blij zijn dát ze me nog zien. Er zijn tijden geweest, mijnheer, dat wij Europese zeehonden er slecht aan toe waren. Tot 1962 mochten de Nederlanders namelijk gewoon op ons jagen, hier in deze prachtige waddenwateren. Toen er een verbod op deze gruwelpraktijken kwam was het kwaad helaas al geschied: van de 3.000 familieleden waren er nog maar bar weinig over. De populatie herstellen lukte ons niet als gevolg van vervuiling met PCB’s, zodat we in 1975 nog maar met zo’n 500 Europese zeehonden over waren. Toen moest je ons echt met een kijkertje zoeken.”

Harinkjes blijven happen

“Weet u dat het nog tot 1987 heeft geduurd voordat de familie weer op sterkte was! Dat waren nog eens tijden: scholletjes, tongetjes, mosselen, haring en wijting vangend in de Nederlandse Waddenzee leidden we met zo’n 1.000 Europese zeehonden

een mooi leven. Maar toen sloeg amper een jaar later, in 1988, het noodlot toe: er brak een virusinfectie uit waarbij circa 500 familieleden het leven lieten. Waren we weer terug bij af. Gelukkig zijn er sindsdien weer heel wat pups geboren op de zandplaten van de Nederlandse Waddenzee. Onze jeugd kan vrijwel direct na de geboorte zwemmen, dus de kunst van het vissen vangen leren ze direct. Krijgen ze snel een beetje body. Jammer wel van die haring. Zo’n lekker visje, en daarvan loopt nu de populatie snel terug. Kunnen jullie daar niet iets aan doen in het kader van een verbeterde visintrek, mijnheer? Zodat we die op ‘t menu houden? U hapt zelf toch ook graag een harinkje en de Zuiderzeeharing is in ‘t verleden ook al verdwenen, weet u nog.”

Waddenfonds zorgt voor mijn zorgen

“Wat zegt u, moeten we het gesprek afronden? Jammer. Ik had graag nog wat uitgebreid over het belang van het behoud van al het moois van het waddengebied. Dat mijn familie en ik het prima vinden dat de mens ons beloert en van ons geniet, zolang diezelfde mens er ook maar voor zorgt dat de natuurlijke omgeving waarin we samenleven niks aan kwaliteit inboet. O, neemt het Waddenfonds die zorg van me over en staat het belang van de natuur bij de projecten die u steunt voorop. Dat is goed om te horen. Als u het niet erg vindt, draai ik me dan nu om en doe mijn ogen dicht. Ik praat graag, maar slaap nog liever. Heerlijk, die zon.”

Wat: **Waddenwandelen**
Wie: **Landschapsbeheer Groningen**
Subsidiebedrag: **2.605.500 euro**

Foto: © Waddenwandelen

**“Wat is er mooier
dan wandelen
in de voetsporen
van het verleden!”**

Een wandelnetwerk van 1.200 kilometer aan wandelpaden door de waddenregio met daarin oude en nieuwe tochten langs de uniekste plekjes van Groningen, Friesland en de kop van Noord-Holland. Het lijkt te mooi om waar te zijn, maar het gaat er toch echt van komen. Met dank aan de forse bijdrage van het Waddenfonds in 2008.

Projectleider Pieke Stevens van Landschapsbeheer Groningen gaat sinds vorige zomer voor de provincie Groningen letterlijk de boer op om verborgen wandelroutes te achterhalen en ze op de kaart van het Waddenwandelnetwerk te krijgen. “Als ons project Waddenwandelen in 2013 klaar is, kunnen we de mensen in de voetsporen van het verleden laten treden en al wandelend kennis laten maken met ‘Het verhaal van de wadden’. Een mooier vooruitzicht kan ik me niet voorstellen!”

“Het kustgebied van Groningen, Friesland en Noord-Holland vormt samen met de waddeneilanden een uniek landschap met een sterke identiteit,” vertelt Pieke Stevens, die voor de realisatie van het project Waddenwandelen onder andere samenwerkt met Landschapsbeheer Friesland, Landschap Noord-Holland en de ANWB. “Deze eigenheid wordt bepaald door de schaal van de ruimte en de herkenbaarheid van de rijke cultuurhistorie. Het ontstaan, de strijd tegen het water en de geschiedenis laten zich in de 21ste eeuw nog goed ‘lezen’ in het huidige landschap, dat gekenmerkt wordt door terpen en wierden met Middeleeuwse kerkjes, kronkelende binnendijken en kolken en natuurlijke watergangen. Dit willen wij graag met de mensen delen en daarom hebben wij het project Waddenwandelen ontwikkeld.” De totale begroting van het project, dat naast nieuwe routes zoveel mogelijk oude wandelpaden en oorspronkelijke tracés over boerenland in ere wil herstellen, bedraagt zo’n 2,9 miljoen euro. Hiervan is een substantieel deel bijgedragen door het Waddenfonds. De resterende gelden zijn bijeengebracht door de provincies Groningen, Friesland en

Noord-Holland en de Groninger gemeenten de Marne, Eemsum, Winsum, Delfzijl en Reiderland. “We zijn ontzettend blij dat het Waddenfonds ons project in 2008 honoreerde,” aldus Pieke Stevens. “Daardoor konden we er nog diezelfde zomer mee aan de slag.”

Een ware speurtocht

Het vinden van de juiste, toeristische wandelroutes voor het 1.200 kilometer lange Waddenwandelnetwerk vergt een ware speurtocht van de projectleiders: “We willen paden met rijke natuur en cultuurhistorie voor de wandelaar ontsluiten en proberen daarbij het asfalt zoveel mogelijk te vermijden. Soms moet ik daarom letterlijk de boer op om ze te vinden,” lacht Pieke Stevens. “Daarnaast zoek ik contact met de LAW, Verenigingen van dorpsbelangen, gemeenten, landbouwers, fanatieke wandelaars, wandelorganisaties, kortom: iedereen die mij maar kan helpen om de in totaal 600 kilometer aan gepland wandelplezier in de provincie Groningen te ‘vullen’ met unieke Waddenwandeltochten. Zodat we al die verborgen landschap- en cultuurpareltjes van Groningen voor eens en altijd voor onze wandelliefhebbers kunnen ontsluiten.” Weet u er nog eentje, hier of in Noord-Holland dan wel Friesland, dan bent u bij deze van harte uitgenodigd om de betreffende route aan Pieke Stevens door te geven! “Mijn collega’s in Noord-Holland en Friesland gaan ook regelmatig ‘de boer op’ om ter plekke te horen waar de prachtigste routes te vinden zijn en alle betrokkenen te informeren. In de kop van Noord-Holland gaat het om 172,5 km aan wandelroutes, die voornamelijk door het

De strijd tegen het water laat zich goed 'lezen' in het landschap,

gebied van Landschap Noord-Holland zullen voeren. Het Friese deel van 442,5 km sluit aan op het huidige netwerk en zal daarbij de talrijke prachtige, kleine Friese dorpjes met elkaar verbinden.”

Puur genieten

Een grote kanshebber om opgenomen te worden in het wandelnetwerk van het project Waddenwandelen, is de Landloop in Wierhuizen (bij Pieterburen). Deze circa twee uur durende wandeling leidt de wandelaar over een eeuwenoude slaperdijk, door het boerenland waar riet, suikerbieten en pootaardappelen staan, langs een stokoude kolk die ooit door een dijkdoorbraak is ontstaan en langs geelgroen kwelderlandschap. Terwijl een priel een kronkelige lijn trekt door de kwelder richting Waddenzee, zegt Pieke Stevens: “Deze tocht is tien jaar terug opgericht door mensen uit de streek die graag wilden laten zien wat voor prachtigs er achter het Groninger landschap schuil gaat. Als je het mij vraagt zijn ze hier volop in geslaagd; terwijl je met je kind langs de landerijen wandelt, vertelt wat voor gewassen er groeien en dat de kolk even verderop waarschijnlijk dateert van voor de kerstvloed in 1717, waaien de zorgen van je af en is al wat rest puur genieten van deze plek op dit moment.”

Multimediale ontsluiting

Als het wandelnetwerk in 2013 klaar is en u ook wilt genieten hoeft u niet bang te zijn dat u beladen met een zwaar wandelboek met daarin de volle 1.200 kilometer aan wandelroutes en bijbehorende streekverhalen op pad moet: “Naast aparte folders komen op de website www.waddenwandelen.nl te zijner tijd alle wandelroutes te staan. Op die manier kan de toerist op zijn gemak uitzoeken welke route(s) hij wil lopen en deze inclusief de benodigde interessante informatie uitprinten. Een heldere bewegwijzering wijst de wandelaar ter plaatse de juiste weg. We kijken ook naar manieren om een en ander te ontsluiten via GPS en mobieltjes.”

Wanneer dit nog niet voldoende mensen aan de wandel brengt heeft de projectleider nog een ander alternatief achter de hand: “We denken aan de organisatie van een aantrekkelijk periodiek evenement wat duizenden mensen in de gehele waddenregio aan het wandelen moet krijgen. Er is zoveel de moeite waard in de hele wadden

Foto: © Waddenwandelen

Foto: © Waddenwandelen

De Gouden Driehoek van Texel

Het Waddenfonds heeft subsidie gegeven aan twee projecten die te maken hebben met 'De Gouden Driehoek' van Texel: het project uitbreiding Maritiem & Jutters Museum van de Stichting Texels Museum en het project Herstel steunforten van Natuurmonumenten.

Tijdens 'De Gouden Eeuw' heeft Texel glorieuze tijden beleefd. Bij de Reede van Texel lag vroeger de VOC-handelsvloot voor anker, om bevoorraad te worden voor een lange zeereis. Tijdens zware stormen zijn hier ook veel schepen vergaan en liggen op de zeebodem verspreid. Aangrenzend, op het eiland zelf, bevinden zich in een denkbeeldige driehoek, De Gouden Driehoek, nog volop 'vergeten' pronkstukken die aan deze geschiedenis herinneren. De hoeken van dit gebied worden gevormd door drie belangrijke cultuurhistorische plaatsen: Fort de Schans, het Maritiem & Jutters Museum (met de haven van Oudeschild) en het Hoge Berg-gebied.

Wat: **De Gouden Driehoek op Texel**

Wie: **Maritiem & Juttersmuseum**

Subsidiebedrag: **2.400.000 euro**

De Gouden Driehoek op Texel

De gemeente Texel en het Maritiem & Jutters Museum in Oudeschild hebben de handen ineengeslagen om het rijke verleden weer op de kaart te zetten. Directe aanleiding was de schenking van 's werelds grootste zeemaquette 'De Reede van Texel' door de stichting Viering 400 jaar VOC. In de geplande nieuwbouwvleugel van het Maritiem & Jutters Museum krijgt de zeemaquette een prominente plaats.

Het Waddenfonds draagt met subsidie bij aan het realiseren van deze nieuwbouwvleugel. In deze vleugel komt ook de expositieruimte over onderwaterarcheologie. In de tweede fase van het project zal de omgeving van het museum aangepakt worden, waarbij VOC kenmerken hersteld worden. Om de toegankelijkheid te bevorderen worden fiets- en wandelroutes aangelegd.

Een werkgroep 'Cultuurhistorie' is inmiddels opgezet en aan de slag. De werkgroep maakt een uitgebreid plan voor het museum en een plan voor het versterken van het landschap en de recreatie van fort De Schans, de Wezenputten en de Skilsloot in de Gouden Driehoek.

Kijk op www.texelsmaritiem.nl voor meer informatie over het museum

Over de VOC-tijd

Terwijl andere waddeneilanden als Terschelling en Ameland vanaf de Middeleeuwen langdurig inzet waren van de machtsstrijd tussen Holland en Friesland was Texel al vanaf eind dertiende eeuw onbetwist Hollands gebied. Het was graaf Floris V die in 1289 de hier aanwezige West-Friezen definitief onderwierp, hoewel het nog vele jaren zou duren voordat het Hollandse bestuur hier effectief gevestigd was.

Het luidde een lange periode van relatieve welvaart op Texel in, met name omdat het eiland beschikte over een beschutte ankerplaats voor zeeschepen. Al tegen het eind van de veertiende eeuw was de 'Reede van Texel' een begrip. Het was de plaats waar de zeilschepen voor anker gingen in afwachting van een gunstige wind om ze naar hun bestemming te brengen. In de vijftiende en zestiende eeuw lagen die bestemmingen vooral

in het Oostzeegebied, maar na de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in 1602 werd Texel het startpunt voor vrijwel elke reis naar de Oost. Texel werd ook de plaats waar de schepen het benodigde drinkwater voor hun lange reis innamen. De waterputten van het eiland leverden water van een bijzonder goede kwaliteit, dat vanwege het hoge ijzergehalte zeer lang houdbaar was. Een groot voordeel, want de reis naar Indië kon wel zes tot twaalf maanden duren. Het drinkwater, vaak wel 100.000 liter per schip, werd in vaten met kleine bootjes naar de schepen op de rede gebracht.

De bemanningen van de voor anker liggende schepen benutten deze laatste mogelijkheid om aan land te gaan maar al te graag om nog één keer de bloemetjes flink buiten te zetten alvorens naar zee te gaan. En als de schepen op de terugweg op de rede

voor anker gingen, in afwachting van een gunstige wind voor het laatste stukje naar de thuishaven, konden de matrozen nauwelijks wachten om een voorschot op hun gage te gaan verbrassen aan vers voedsel, drank en vrouwen in Oudeschild.

De aanwezigheid van al die schepen -regelmatig lagen er meer dan honderd op de rede voor anker- trok ook allerlei ambachtslieden en handelaren naar Oudeschild, van sloopstimmerlieden en touwslagers tot barbiers, loodsen, herbergiers, handelaren in scheepsbenodigdheden, prostituees en andere soms vage types. Daarnaast was het een geliefde verzamelaarsplaats voor zeelieden die nog een schip zochten om op aan te monstereën, en voor kapiteins die nog op zoek waren naar matrozen. Kortom, Oudeschild was in die tijd een echte havenplaats met alles wat daarbij hoort.

De bloeiperiode duurde tot ongeveer het einde van de achttiende eeuw. Door veranderingen in de politieke en economische situatie verminderden het belang en de invloed van de Republiek der Nederlanden en het zwaartepunt van de wereldhandel had zich verplaatst naar met name Engeland. Toen in 1799 de VOC failliet ging was het met de voorspoed op Texel gedaan. Oudeschild verpauperde en de Texelaars gingen zich noodgedwongen meer toeleggen op visserij, landbouw en schapenteelt.

Wat: **De gouden driehoek Texel, herstel steunforten Redoute en Lunette**

Wie: **Natuurmonumenten**

Subsidiebedrag: **225.900 euro**

De Gouden Driehoek, herstel nevenforten

Natuurmonumenten is bezig om de forten Lunette en Redoute, ooit twee steunvestingen van het fort de Schans, weer zichtbaar maken in het landschap. De vereniging heeft hiervoor subsidie uit het Waddenfonds gekregen. De restauratie van De Schans is enige tijd geleden voltooid. Nu richt de aandacht zich op de bijforten. De eerste stap voor de restauratie is het terugbrengen van de grond, de massa. Een deel hiervoor ligt nog in depot bij De Schans wat overbleef bij de restauratie.

De forten Redoute en Lunette stammen uit 1811. Napoleon liet ze bouwen ter ondersteuning van De Schans. Deze stelling is in 1572 op last van Willem de Zwijger opgericht om (de Reede van) Texel te beschermen tegen de Spanjaarden. De Schans is later door Napoleon versterkt. De twee bijforten bouwde Napoleon vanuit de redenering dat de Engelsen waarmee hij in oorlog was de tactiek hadden om de stellingen van de Fransen niet over zee, maar over land aan te vallen. Fort Lunette, gelegen tussen De Schans en Oudeschild, bestond uit een aarden wal, met een open achterzijde in de vorm van een pijl of maan (Lunette stamt af van la lune). Het geheel werd omgeven door een gracht en was aan de landzijde te betreden via een eenvoudige brug. Aan de westkant van De Schans, lag fort Redoute. Dit was een eenvoudig vijfhoekig en gesloten veldwerk, met daaromheen een gracht. De vier hoeken van het fort waren voorzien van 'opritten', bestemd voor kanonnen. Aan de dijkzijde was een brug en via een poort met S-vormige wanden kon men naar binnen. Deze S-vorm moest voorkomen dat de vijand van buitenaf de binnenplaats kon beschieten. De forten hebben nog lang deel uitgemaakt van de stelling Den Helder en bij de

inpoldering van de PH-polder heeft men de dijk op last van het Ministerie van Oorlog een stukje landinwaarts laten afbuigen. Hierdoor is nadien het poldertje Ceres ontstaan.

In de negentiende eeuw raakten de forten in verval, mede als gevolg van de neerwaartse spiraal waarin Texel belandde, die onder meer samenhang met de in gebruik name van het Noord-Hollands Kanaal in 1824. In 1922 zijn de forten formeel opgeheven als vestingwerken. Een jaar eerder werden ze al op een voorlopige monumentenlijst geplaatst, maar het zou tot 1976 duren eer deze monumentale status definitief werd. In die tussentijd zijn Redoute en Lunette volledig afgegraven ten behoeve van de dijkverzwaring in 1931, alleen de grachten markeren nog de plaats.

Het staat nog niet vast in hoeverre de forten geheel in oude luister kunnen worden hersteld. Het is onwaarschijnlijk dat de stenen poort van de Redoute terugkeert. Onzeker is nog of de aarden wallen worden opgebouwd tot de oorspronkelijke hoogte van een meter of vijf, zes. Het terugbrengen van het profiel, de massa in het landschap, is een eerste stap. Het ziet er naar uit dat de twee forten verschillende functies krijgen. Bij de Redoute zal de nadruk op natuur liggen. Naast de cultuurhistorische waarde van de forten moet de natuurwaarde niet worden onderschat. Ze liggen in een overgangszone waar zout kwelwater van de zee zoet water van de Hogeberg ontmoet. Naast droge en natte delen kenmerkt het gebied zich ook door voedselrijke en –arme gebieden. Hierdoor is een rijke variatie aan planten en dieren ontstaan.' Natuurmonumenten ziet de Redoute als een 'refugium', een eiland van rust voor bijzondere planten, vogels, kleine zoogdieren en insecten. Een 'natuurschatkist' die alleen onder begeleiding en op afspraak kan worden betreden. Heel anders zijn de bedoelingen met de Lunette aan de staart van het dorp Oudeschild en vlakbij het Skillepaadje naar Brakenstein. Lunette zou prima in een rondwandeling kunnen worden opgenomen.

De plannen zijn volop in de maak en Natuurmonumenten wil de werkzaamheden zo snel mogelijk starten.

Een 'natuurschatkist' die onder begeleiding en op afspraak kan worden betreden

Interview op het wad:

Mede dankzij subsidies van het Waddenfonds vinden op de wadden projecten plaats die bijdragen aan het ecologisch of economisch klimaat. Om een indruk te geven hoe mooi en boeiend de wadden zijn, laten we in dit artikel een gids, Nico Derks, aan het woord.

Kokkels vangen op de zandplaat

Een leuk dagje met de kinderen op stap? Een origineel tochtje maken? Dan is een boottocht met 'Texel 20 de Orion' aan te bevelen. Met een voormalig kokkelschip neemt gids Nico Derks drie uur lang groepen mee op ontdekkingsreis op het oostwad.

Eerste onderdeel van het programma is zeehonden kijken bij zandplaat De Bollen. Derks: "Vanaf gepaste afstand varen we voorbij. Iedereen aan boord krijgt sowieso een verrekijker te leen. We willen de zeehonden immers niet storen. Maar zeehonden zijn even nieuwsgierig als wij. Ze komen meestal zelf wel een kijkje nemen." Na De Bollen zet de boot koers naar het Balgzandgebied. "We varen met de neus van het schip op een hele grote zandplaat.

De loopbrug gaat uit en iedereen kan dit mooie ruimtelijke gebied bekijken."

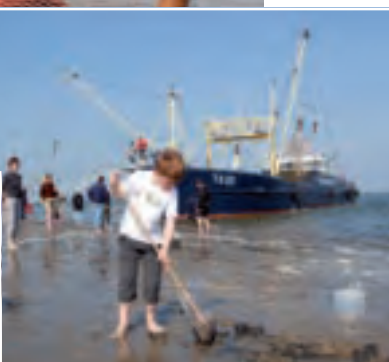
Derks vertelt dat kinderen erg van dit uitstapje genieten. "Ze krijgen een emmertje met water en een schepnetje mee. Ze mogen vervolgens op zoek naar garnaaftjes, krabben, zeesterren en kokkels. Zelf neem ik een riek mee om 'scheermessen' op te graven.

Veel mensen weten niet dat scheermessen levende schelpdieren zijn." Derks' gasten zijn altijd enthousiast.

Hij weet veel te vertellen over de dieren op de zandplaat. Bovendien weet hij ook nog allerlei lekkere recepten en leert de kinderen kokkels eten.

Derks werkt voor het derde seizoen op 'de Orion'. Hij is bierbrouwer van beroep, maar heeft zich met hart en ziel in het 'gidswerk' gestort. Door veel te lezen, op te zoeken en naar het TV-programma 'Kootwijk aan zee' te kijken, beschikt hij inmiddels over veel kennis van de natuur op de wadden. Van maart tot eind oktober werkt hij zes dagen in de week. Daarna heeft hij vier maanden vrij. "In de wintermaanden verdwijnen alle zeedieren dieper in het wad. Voor toeristen is er dan niet veel te zien." Derks doet zijn werk met veel plezier. "De mensen zijn enthousiast en leergierig. Dat maakt dat elke dag weer anders is."

Interesse in een tochtje met 'de Orion'? Zie www.robbochttextel.nl

Wat: *Vlieland bespaart energie*
Wie: *Gemeente Vlieland*
Subsidiebedrag: *204.570 euro*

Vlieland op weg naar duurzaamheid:

“Iedereen op het eiland is betrokken en werkt mee”

Vlieland heeft duurzame ambities. De gemeente Vlieland wil investeren in duurzame energie. En dan zodanig dat het eiland in 2020 zelfvoorzienend is. Deze ambities komen overeen met het ambitie-manifest van de waddeneilanden. Hierin stellen alle waddeneilanden dat ze in 2020 zelfvoorzienend willen zijn. Wethouder VROM Tom van Mourik van de gemeente vertelt: “Vlieland is met ongeveer 1130 inwoners de op één na kleinste gemeente van Nederland. Maar we hebben in Vlieland ook 700.000 toeristische overnachtingen per jaar. Dit heeft uiteraard een enorm effect op het energie- en waterverbruik.”

LEDlampen om energie te besparen

De duurzame ambities maken deel uit van de nieuwe structuurvisie voor Vlieland, die momenteel nog met de inwoners wordt besproken. “Vlieland is te klein om zelf grote investeringen te plegen. We zoeken daarom samenwerking met allerlei partijen. Zo heeft Vlieland samen met andere eilandgemeenten en de provincies Friesland en Groningen de stuurgroep duurzame energie opgericht. Ook heeft het eiland zelf het ‘duurzame energieteam’ waarin ondernemers en gemeente samen duurzame energieprojecten ontwikkelen. “We zijn uiteraard erg geholpen met de subsidie van het Waddenfonds”, aldus Van Mourik.

Kleine windmolens in de jachthaven

Zonnepanelen op de camping

Creatieve manieren

Vlieland zoekt naar creatieve manieren om de doelstelling te realiseren. Van Mourik: “Wij hebben geen boeren op ons eiland. Energie-opwekking met biomassa valt dus weg. Grote windmolens kunnen we niet plaatsen omdat dit het aanzicht van Vlieland verstoort. Dus er blijven minder mogelijkheden over.”

Mogelijkheden die resten, zijn zonne-energie, getijdenenergie en kleine windmolens. “Vitens gaat bijvoorbeeld een nieuw distributiestation bouwen op het Vuurboetsduin; het hoogste duin

van Nederland. Dit station wordt voorzien van zonnepanelen zodat ze veel minder energie meer van het net hoeven af te nemen.” Daarnaast is Vlieland geïnteresseerd in getijden-energie. De felle stroom tussen Vlieland en Texel zou zich hiervoor uitstekend lenen. Maar zelfs bij grote getijverschillen is getijdenenergie niet snel rendabel. “We volgen de technische ontwikkelingen op de voet, want die gaan snel. Daarnaast zijn we in overleg met provincie en rijk de mogelijkheden voor het plaatsen van kleine windmolens aan het bekijken.”

Goede initiatieven

Een aantal projecten om energie te besparen, staat al in de steigers. “Binnenkort gaan we 27 woningen renoveren die in het bezit zijn van de gemeente. De woningcorporatie die de woningen voor ons beheert, gaat hier zonneboilers installeren.” In de nieuwe jachthaven, die inmiddels in gebruik is, zijn al de nodige maatregelen gerealiseerd, zoals LEDverlichting, kleine windmolens en zonnepanelen op het nieuwe havengebouw. “De toeristische sector draagt zijn steentje bij. De camping en de hotels investeren ook in energiebesparing. Gaandeweg komen er allerlei goede initiatieven

tot stand. Dat is het mooie van de eilanden. Wij werken niet met dikke stapels papier, maar iedereen is betrokken en werkt mee”, aldus Van Mourik.

A man with short brown hair, wearing a dark grey t-shirt over a white long-sleeved shirt, blue jeans, and brown shoes, is sitting on a stone ledge. He is looking towards the camera with a slight smile. The background is a calm body of water under a bright sky. The text is overlaid on the right side of the image.

“Dankzij de bijdrage van het Waddenfonds is dit project van de grond gekomen”

Wat: **Hallumer Ryt vispassage en zoet/zoutgradiënt**
Wie: **Wetterskip Fryslân**
Subsidiebedrag: **6.146.776 euro**

Herstel van de zoet/zoutgradiënt in het buitendijkse gebied van Friesland, zodat de natuur er in zijn oorspronkelijke staat terugkeert. Dat zou mooi zijn, vonden Wetterskip Fryslân, Rijkswaterstaat en It Fryske Gea. Maar hoe gaan we dit financieren? Vele jaren na de eerste plannen bood het Waddenfonds uitkomst. Anno 2009 kan de schop nog niet de grond in, maar lang zal het niet meer duren. Het streven is dat voor 1 november 2011 alles klaar is.

En dan is het alleen nog wachten... tot het zoute en zoete water zich weer op natuurlijke wijze met elkaar verenigen, rietkragen verschijnen, garnalen zich in het brakke water vestigen en karekiet en lepelaar als magneten door het kwelgebied worden aangetrokken om zich er te vestigen. Onder het wateroppervlak worden glasaaltjes, stekelbaars en spiering buitendijks aangetrokken door de zoetwaterstroom. Via een vispassage in de zeedijk kunnen ze in vrij verval naar het zoete binnenwater trekken. Een visvriendelijke vijzel maakt het mogelijk dat schieraal ongeschonden kan terugkeren naar het buitenwater en na een lange reis kan paaien in de Sargossozee. Prachtig, vindt ook ecologisch adviseur Jappie van den Bergs van Wetterskip Fryslân: "Dankzij het Waddenfonds komt het nu écht in uitvoering."

"Herstel van de zoet/zoutgradiënt in het buitendijkse gebied is niet direct een primaire taak van het waterschap," vertelt Jappie van den Bergs. "Dat Wetterskip Fryslân bij dit project betrokken is geraakt heeft vooral te maken met onze aanvankelijke wens om via een extra gemaal aan de Hallumer Ryt boezemwater af te voeren naar de Waddenzee. Het was één van de maatregelen om de gevolgen van klimaatveranderingen op te vangen, maar door de aanleg van een nieuw, groot gemaal bij Lauwersoog in 2015 is deze maatregel niet meer nodig." Wel zorgt de afvoer van boezemwater op deze locatie ervoor dat binnendijks de verzilting niet verder toeneemt, en dat is weer positief voor de landbouw. Daarnaast is Wetterskip Fryslân verantwoordelijk voor het beheer van de visstand en probeert de waterbeheerder de intrek van glasaal en de uittrek van schieraal te verbeteren

om zo de aalstand, die erg onder druk staat, te verbeteren. "Dus we hebben nog steeds belang bij de aanleg van dit visvriendelijke gemaal," aldus Jappie van den Bergs.

Het Waddenfonds

Hoewel de drie meest betrokken partijen nog steeds van mening waren dat een nieuw gemaal bij het Hallumer Ryt een belangrijke bijdrage kon leveren aan de natuurdoelen, was de belangrijkste reden voor Wetterskip Fryslân om mee te financieren vervallen. "Daarmee kwam de hele financiering op losse schroeven te staan," verklaart Jappie van den Bergs. "Wij wilden zeker nog wel meebetalen, maar voor een kleiner deel. Het kwam erop neer dat Rijkswaterstaat en It Fryske Gea verreweg de grootste bijdrage zouden moeten leveren en dat was geen haalbare kaart." De drie betrokken partijen besloten een beroep te doen op het Waddenfonds. Deze zag het natuurbelang in en besloot om 69% van de kosten te dragen: "Ik ben erg blij dat we met de financiële toezegging van het Waddenfonds dit project toch op korte termijn door kunnen laten gaan. Overall in Nederland is de natuurlijke overgang van zout naar zoet op harde wijze onderbroken door dijken, sluisen, stormkeringen en gemalen. Met het verdwijnen van natuurlijke zoetwateruitlaten en het bijbehorende brakke water is ook het landschap buitendijks enorm veranderd. In het verder zo natuurlijke waddengebied zie je het ook: harde randen met weinig diversiteit. Herstel van de zoet/zoutgradiënt is dus enorm belangrijk, maar de belangen zijn vaak ook groot - dat zie je bij voorbeeld bij het IJsselmeer en het Lauwersmeer. Als gevolg van die belangen komen herstelmaatregelen moeizaam

Een nieuw gemaal kan een belangrijke bijdrage leveren

van de grond. Ik zou het ontzettend jammer vinden als dit project daardoor niet door zou kunnen gaan.”

Snavelruppia, groenpootruiters en rietzangers

Maar het gaat wel door en dus zal in het kweldergebied ten noorden van Hallum na 1 november 2011 het een en ander veranderen: “Een haalbaarheidsstudie van het It Fryske Gea heeft uitgewezen dat wat wij willen, kan,” vertelt Jappie van den Bergs. Dat zit zo: “Door de afvoer van zoetwater krijg je buitendijks een brakwatergradiënt. Hierdoor ontstaan er gunstige omstandigheden voor zeldzame soorten als zeebies of Snavelruppia en in de meest zoete delen kan wellicht riet zich ontwikkelen. Dat zou mooi zijn, want riet trekt rietzangers aan, zoals de snor en de karekiet. We verwachten ook een toename van garnalen en driedoornige stekelbaarzen in dit type water. Daarvan is bekend dat steltlopers als groenpootruiters, kluten en lepelaars ze graag op het menu hebben. Bovendien zal de zoetwaterstroom straks driedoornige stekbaarsjes, glasaaltjes en spiering naar een opvangbank aan de wadzijde lokken. Dankzij een ingenieus kleppensysteem kan de bak aan weerszijden geopend en afgesloten worden, waardoor de visjes moeiteloos via een buis onder vrij verval in het binnenwater belanden. Het visvriendelijke vizelgemaal moet er voor zorgen dat de schiere paling weer ongeschonden

naar buiten kan zwemmen. Als dat volgens plan verloopt is dat natuurlijk geweldig mooi”, vertelt Jappie van den Bergs enthousiast.

Hoe staat het ermee?

Na de toezegging vanuit het Waddenfonds in 2008 wordt nu volop gewerkt aan het concreter maken van de plannen. Wetterskip Fryslân treedt nog steeds op als trekker. “Dat komt omdat het visvriendelijke gemaal aangelegd wordt in een primaire waterkering en het toekomstige beheer en onderhoud ervan ook in handen komt van het waterschap,” aldus de ecologisch adviseur, die nog vertelt dat het waterschap alles netjes afstemt met de gebiedsontwikkelingscommissie Ferwerderadiel. “Dat kan soms even duren.” Als alles op elkaar is afgestemd, de gronden zijn aangekocht, de vergunningenprocedure doorlopen, het bestek akkoord en de aanbestedingsprocedure afgerond, dan kan na het gunnen van het werk de schop in de grond. “Maar er mag in het stormseizoen niet aan de waterkering worden gesleuteld, dus de uitvoering moet tussen april en oktober plaatsvinden. De planning is nu dat het werk voor 1 november 2011 gereed is. Dat is kort dag ja, maar we doen ons best!”

Als alles op elkaar is afgestemd, dan kan de schop in de grond

Meer informatie is te vinden op www.hallumerryt.nl

Wat: **Waddenzeeschool**
Wie: **Stichting Waddencentra**
Subsidiebedrag: **891.431 euro**

Waddenzeeschool

De vijf bezoekerscentra die de verschillende waddeneilanden rijk zijn hebben de handen ineengeslagen om één educatieprogramma over de wadden te ontwikkelen.

Het programma bestaat uit een veldwerkpakket met daarin praktijklessen die alleen op de eilanden te gebruiken zijn én een gezamenlijk lespakket dat te gebruiken is door alle scholen in Nederland. Om er voor te zorgen dat het pakket op de juiste manier wordt ingezet bieden de bezoekerscentra trainingen aan voor de leerkrachten. De Waddencentra ontwikkelen iedere twee jaar een nieuw les- en veldwerkpakket met als doel om in zeven jaar tijd alle doelgroepen van de juiste educatiemiddelen te kunnen voorzien.

Stand van zaken

De website van de Waddenzeeschool, www.waddenschool.nl, is al enige tijd 'in de lucht'. De promotionele activiteiten zijn gestart en er zijn al voorbeelden van een aanpak voor onderwijs. Daarnaast heeft het project contact gezocht met de Internationale Waddenzeeschool.

Wat: **Landmerken**

Wie: **Stichting Oude Groninger kerken**

Subsidiebedrag: **1.227.182 euro**

Een landschap voor de sterkste toeristen:

Acht prachtige ensembles

De Stichting Oude Groninger Kerken en Landschapsbeheer Groningen zetten zich samen in om historische kerkgebouwen en kerkhoven in stand te houden. Bij het Waddenfonds dienden zij het project “Landmerken” in. Dit project richt zich op acht kenmerkende ensembles van torens, kerken, kerkhoven, dorp en omringend landschap in de provincie Groningen.

Binnenkort gaat de eerste schop in Breede de grond in. Hier wordt het ernstig vervallen gesmeed ijzeren hekwerk rondom de karakteristieke kerk gerestaureerd. Totaal duurt het project tot eind 2010. Projectleider Jur Bekooy vertelt: “We richten ons niet alleen op herstel, maar ook op het bevorderen van het gebruik. Kerken of kerkhoven waar niemand meer komt, kwijnen weg. Wij willen weer leven in deze prachtige plekken creëren.”

Landmerk betekent oriëntatiepunt in het landschap. De kerktorens zijn dan ook van oudsher daadwerkelijk herkenningspunten in het waddegebied. Tot op de dag van vandaag gebruiken de schippers op het wad de kerktorens langs de kust om zich te oriënteren. Bekooy vertelt: “De torens dienen ook op het land als oriëntatiepunten. Het is soms vanaf land erg moeilijk te ontdekken waar de kust ligt. De kerktorens aan de kust gidsen je hiernaartoe.” De Stichting Oude Groninger

Kerken is eigenaar van vijftien middeleeuwse kerkgebouwen en zo’n vijftig historische kerkhoven. Daarnaast zet de stichting zich in voor kerken die zij niet in eigendom heeft. Bekooy: “De meeste kerken verkeren in redelijke staat. Wel behoeven nogal wat kerkhoven herstel en is het omliggend gebied soms vervallen. Samen met Landschapsbeheer Groningen willen we dit herstellen. Al tien jaar werken we intensief samen. Het is een mooie, aanvullende samenwerking. Het praktische groene van Landschapsbeheer met het rode cultuurhistorische van Groninger Kerken.”

Mooiste kamer

Herstel is niet het enige dat beide organisaties willen bereiken. “We willen vooral dat de ensembles weer of nog beter worden gebruikt. We werken daarom ook altijd samen met de plaatselijke gemeenschap. Zo hebben we de kerk van Hornhuizen

en hun herstel

Hier rust
GENERUS F. PEDDEMA
Zoon van
REERK F. PEDDEMA
ANTJE F. VAN DUNEN
Geb. den 14 July
1819 Ont. te
Groningen
den 13 Junij
1852

Kerken een veelzijdige bestemming geven kan gevoelig liggen en vergt veel overleg

aangepast tot dorpshuis. Het is nu de mooie kamer van het dorp.” Kerken een veelzijdige bestemming geven kan gevoelig liggen en vergt veel overleg. “Alleen al daarom roepen we bij iedere kerk die in ons bezit is een plaatselijke commissie in het leven, die aangeeft wat wel en niet wenselijk is. Zo komt het ook voor dat een kerk zijn kerkelijke bestemming blijft houden, maar gebruiksvriendelijker wordt gemaakt. We zorgen dan bijvoorbeeld dat er een podium of geluidsvoorziening komt, of sanitair en pantry worden aangelegd. Het allerbelangrijkste is dat er draagvlak in het dorp is. Sterker nog, we betrekken de mensen in het dorp ook bij herstelwerkzaamheden op de kerkhoven. Zo kan men een cursus grafsteenonderhoud volgen, inclusief zwart schilderen van letters en grafsymboliek, zodat vrijwilligers dit nu zelf kunnen bijhouden”, aldus Bekooy.

Leuke ommetjes

Ook het gebied rondom de kerk wordt in het project meegenomen. “We leggen leuke ommetjes of dorpswandelingen aan. Ook hier geldt dat het dorp zelf meedenkt hoe zo’n ommetje moet lopen.” De werkzaamheden die hierbij komen kijken zijn ondermeer nieuwe aanplant en herstel van beplantingen, herstel van omringende grachten en aanpalende sloten, inrichting en aanbrengen van voorzieningen voor nieuw gebruik zoals bankjes of informatieborden. Volgens Bekooy is het Groninger landschap ontzettend de moeite waard, maar minder gemakkelijk toegankelijk. “Dit landschap is alleen voor de sterkste toeristen weggelegd. De bezienswaardigheden liggen niet aan je voeten. Je moet je goed laten informeren om de weg te kunnen vinden. Met dit project willen we het landschap wat toegankelijker maken.” De acht gekozen ensembles vindt hij zelf allemaal zeer de moeite waard. Een keuze kan hij niet maken. “De kerk van Hornhuizen is

prachtig. Hier kruip je echt door een middeleeuwse toren. Ook het kerkhof van Wierhuizen dat helemaal geïsoleerd als een groen bolletje in het landschap ligt, is prachtig. Hier kun je daadwerkelijk nog verstillen. Breede is een mooie plek en Termunten is ook prachtig; een dorp dat aangekleefd tegen de Eemsdijk ligt met de kerktoren die hierboven uitsteekt. Finsterwolde heeft een enorm groot kerkhof. Hier zie je eeuwen en eeuwen grafcultuur, indrukwekkend om te zien hoeveel mensen hier zijn begraven.”

Tot slot een toeristische tip van Bekooy die niet bij het project hoort: “De Groningse kerken staan bol van de historische orgels. Je treft hier orgels uit de 17e, 18e en 19e eeuw. We hebben in Krewerd zelfs een orgel uit 1531 dat nog steeds gewoon wordt gebruikt.” Volgens Bekooy heeft Groningen deze historische erfenis te danken aan de cultuur van de provincie: “We gooien hier niets weg als het nog goed is.”

De acht landmerken

Hornhuizen

De kerk is ingericht als ontmoetingszaal en expositieruimte. De toren fungeerde als baken voor schippers en was letterlijk een vuurtoren. ‘De vuurtoren’ is uitermate geschikt als uitkijkpunt, met prachtig uitzicht over het wad en in de nabije verte Schiermonnikoog.

Wierhuizen

‘Tijdelijkheid en vergankelijkheid’ zichtbaar op het verstilde kerkhof. Moderne kunst op het kerkhof, de Landloopwandeling naar de Waddenzeedijk.

Breede

‘Groen en wit’, is een bijzonder landmerk: het witte kerkje is zichtbaar door het groene geboomte.

Usquert

‘We schrijven het jaar 1900’ De architectuur van 1850-1940 van hereboer en kerkvoogd is groots aanwezig.

Uitwierde

‘Zicht op zee’, de toren als uitkijkpunt, omgeven door kerkgebouw, radiale wierde en het omringende land dat overgaat in zee. De dorpsvereniging wil kerk en omgeving versterken en een uitkijkpunt in de kerktoren.

Termunten

‘De vissershaven heeft een kerk’, aansluitend bij ‘haven- en visrecreatie’, maar ook bij de verdwenen dorpen van de Oosthoek (Oterdum, Heveskes, Weiwerd). Opmaat voor de Punt van Reide.

Finsterwolde

‘Over de doden niets dan goeds’ Uitzonderlijke grafcultuur in oorsprong en omvang. Een heel bijzonder terrein waar in de toeristische ontwikkeling kansen liggen.

Nieuw Beerta

‘Een traditie in vernieuwing’ Dit centraal gelegen landmerk in de graanrepubliek is een dorp van uitersten als rijk-arm, groot-klein en zeker ook ‘verleden en toekomst’.

Wat: zes projecten uit de eerste tender

Wie: diverse initiatiefnemers

Subsidiebedrag: diverse bedragen

Herinrichting haven Termunterzijl

Wie: **Gemeente Delfzijl**

Subsidiebedrag: **48.150 euro**

Gemeente Delfzijl wil als onderdeel van de herinrichting van het havengebied Termunterzijl de markante oude Boog van Ziel (brug en sluis) een toeristische impuls geven. Herstelwerkzaamheden, nieuwe muurtjes en bankjes, een uitkijkpunt en informatiepanelen over de waterstaatkundige geschiedenis van het gebied moeten er samen voor zorgen dat dit pareltje in het waddengebied haar cultuurhistorische waarde ook in de toekomst behoudt. En bovendien bijdraagt aan betere belevingsmogelijkheden van de cultuurhistorie in de regio.

Stand van zaken

De werkzaamheden zijn in volle gang en klaar voor 1 juni 2009.

Kwaliteitsverbetering Noordpolderzijl

Wie: **Gemeente Eemsmond**

Subsidiebedrag: **172.101 euro**

In Noordpolderzijl, Noord-Groningen, komt bij de voormalige visafslag en aanpalende gebouwen een kleinschalige, sobere, maar multifunctionele voorziening voor bezoekers van het waddenhaventje en het oude sluisje. In de nieuwe, enigszins museale setting kunnen wadlopers, wandelaars, vaarrecreanten en andere geïnteresseerde bezoekers te zijner tijd zelf in de onbemande expositieruimte informatie vergaren over het gebied waarin zij vertoeven. Financieel betrokken partijen bij dit project zijn de gemeente Eemsmond, de provincie Groningen en het Waddenfonds. Daarnaast is voor de realisatie van dit kleine gebouw, dat wordt ingepast in de natuurlijke omgeving, samenwerking gezocht met de wadlopers club, museum Hoogeland en bewoners van Noordpolderzijl en omstreken.

Stand van zaken

Het project zit in de voorbereidende fase.

Ecologisch herstel Pieterbuurstermaar

Wie: **Gemeente De Marne**

Subsidiebedrag: **892.800 euro**

Natuurherstel en recreatie. Volgens gemeente De Marne gaan deze twee prima samen en versterken ze hopelijk de marenstructuur in provincie Groningen. Daarom wil De Marne een proefproject starten in Pieterbuurstermaar. De aanleg van plasdraszones en een wandelpad langs De Maar tot aan Pieterburen moeten zorgen voor de gewenste natuurbeleving van de bewoners en bezoekers van het gebied, waarbij het wandelpad aan zal sluiten op het bestaande wandelpadennet in dit deel van Groningen. Een natuurvriendelijke inrichting van de oevers van De Maar zorgt vervolgens voor paai- en opgroeigebieden voor de stekelbaars en de aal en moet de gewenste migratie van diadrome soorten bevorderen.

Stand van zaken

Er ligt een adviesrapport over het traject en de geplande natuur en recreatie. Het uitvoeringsplan en het definitieve traject zijn nog in ontwikkeling. Uit bijeenkomsten met grondeigenaren en omwonenden is gebleken dat de gemeente eerst meer draagvlak moet creëren alvorens deze het definitieve traject kan vaststellen.

Historische basiskaart Groninger Kustgebied

Wie: **Fryske Akademie**

Subsidiebedrag: **183.306 euro**

In Leeuwarden werkt de Fryske Akademie aan de realisatie van een historische GIS-kaart voor het Groninger Kustgebied. De 'Akademie' doet dit samen met een groot scala aan deskundigen, afkomstig van: de Rijks Universiteit Groningen, de Universiteit Wageningen, de Universiteit van Amsterdam en de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (voorheen RACM). Wanneer de GIS-kaart klaar is wordt de kennis die hij bevat voor het wereldwijde publiek ontsloten via een eigen HISGIS-site Groningen. Vanaf dat moment kan eenieder die dat wil de basiskaart gebruiken voor cultuurhistorisch- en archeologisch onderzoek. Om de GIS-kaart te maken willen de bedenkers van dit project het oudste kadaster van Groningen vectoriseren en digitaliseren. Onder deze laag komen alle beschikbare georeferreerde kaarten en luchtfoto's te hangen.

Stand van zaken

Na vergelijkend onderzoek met Lancewad en verkennende gesprekken zijn de initiatiefnemers gestart met het vergaren van basisgegevens. Dit deel van het project is grotendeels klaar.

Waddenparels Wieringen en Keizerspoeldijk

Wie: Gemeente Wieringen
Subsidiebedrag: 301.500 euro

Gemeente Wieringen werkt samen met Landschapszorg Wieringen en Scouting Corvus Corone aan de herinrichting van een kleinschalig natuur- en waterbergingsgebied in de Keizerspoeldijk. Het beheer ervan is in handen van Landschapszorg Corone en Scouting Corvus, die daarnaast een beroep doen op de bezoekers die er komen. Voor deze duurzame toeristen komt in het 2,5 hectare grote Keizerspoeldijk een sobere Ecolodge te staan. Terwijl de bezoekers in het gebouw verblijven worden zij uitgenodigd om seizoensafhankelijke onderhoudswerkzaamheden in het natuur- en waterbergingsgebied uit te voeren. Al doende ervaren de toeristen volgens de initiators van dit project wat er nodig is om een natuurgebied in stand te houden en ontstaat er begrip voor het te voeren natuurbeleid. De Ecolodge zelf wordt ecologisch verantwoord en 'zelfvoorzienend' gebouwd, zodat een verblijferin ook nog eens bijdraagt aan een stukje bewustwording op het gebied van duurzaam wonen.

Stand van zaken

Het inrichtingsplan van het natuurgebied is aanbesteed en afgerond. De werkzaamheden starten in het tweede kwartaal van 2009. De Ecolodge zit nog in de aanbestedingsprocedure. De bouw daarvan start later in 2009.

Bezoekerscentrum Nieuwe Stijl Schiermonnikoog

Wie: Stichting Promenade i.o.
Subsidiebedrag: 1.800.000 euro

De gemeente Schiermonnikoog, Bezoekerscentrum Schiermonnikoog en VVV Schiermonnikoog hebben de handen ineen geslagen en in het laatste kwartaal van 2008 een stichting opgericht van waaruit zij een nieuw, multifunctioneel bezoekerscentrum op het waddeneiland willen realiseren. In dit multifunctionele centrum, dat zal bestaan uit een aaneenschakeling van een aantal bestaande gebouwen, komen onder andere het Bezoekerscentrum, de VVV, het dorps huis, de bibliotheek, het vrijwilligerscollectief en een internetcafé te zitten. De Stichting Promenade komt hiermee tegemoet aan de steeds hogere eisen stellende toerist om zo het toerisme en recreatie als bestaansbron voor de eilanders optimaal te benutten. De provincie is cofinancier in dit project.

Stand van zaken

De diverse gemeentelijke procedures zijn doorlopen. De benodigde panden zijn leeggehaald en gereed voor architectonisch verantwoord herstel in combinatie met verbouw en nieuwbouw. De schetstekeningen zijn klaar en voorgelegd aan de gemeenteraad. De realisatie van een en ander start medio 2009.

Getijdenenergiecentrale Texel (fase 1, planontwikkeling)

Wie: Gemeente Texel
Subsidiebedrag: 72.000 euro

De gemeente Texel wil op termijn vijftig getijdenturbines bouwen, die samen in een kwart van de energiebehoefte op Texel moeten voorzien. Om de haalbaarheid van de bouwplannen te toetsen en daarbij te onderzoeken welke factoren de daadwerkelijke bouw kunnen beïnvloeden, heeft de gemeente Texel een beroep gedaan op het Waddenfonds. De 72.000 euro zijn dan ook bedoeld voor de zogeheten 'planontwikkeling getijdenenergiecentrale Texel'. De cofinanciering van dit project bestaat uit een 60% bijdrage van het bedrijf Tocardo. De gemeenten Texel, Den Helder, Anna Paulowna en Den Oever steunen het initiatief.

Stand van zaken

Tijdens de uitvoering van de eerste fase is het project tegen vergunningsproblemen aangelopen en is een tussenfase bedacht, waarvoor de vergunningsaanvraag nog niet is afgerond.

Meer weten?

Als u meer wilt weten over het Waddenfonds of als u bijvoorbeeld benieuwd bent of uw projectidee in aanmerking komt, dan kunt u contact opnemen met de 'Helpdesk Waddenfonds' van Dienst Landelijk Gebied, de uitvoeringsorganisatie van het Waddenfonds.

Dienst Landelijk Gebied

Uitvoeringsorganisatie Waddenfonds

Postbus 1296

8900 CG Leeuwarden

Telefoon: 058-2339027

E-mail: info@waddenfonds.eu

Meer informatie kunt u ook vinden in het Dossier Waddenzee op de website van het Ministerie van VROM, www.minvrom.nl/waddenzee. Hier vindt u verwijzingen naar de wet en regelgeving en kunt u publicaties downloaden, zoals de PKB-Waddenzee, het Investeringsplan en het Uitvoeringsplan, stroomschema's en formulieren. Diverse publicaties kunt u ook opvragen bij Dienst Landelijk Gebied.

Dit is een publicatie van: het Ministerie van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer,
Rijnstraat 8 | 2515 XP Den Haag | www.vrom.nl

Fotografie: Ontwerpstudio 2 MAAL EE i.s.m. Manon Eekhout Photography,
www.2maalee.nl | www.manoneekhout.nl

